

An International Multidisciplinary Half Yearly Research Journal

GENIUS

ISO 9001:2008 QMS
ISBN/ISSN

Volume - VI, Issue - I, August - January - 2017-18
ISSN 2279-0489

Impact Factor - 4.248 (www.sjifactor.com)

Is Hereby Awarding This Certificate To

प्रा. डॉ. खिस्ते ओंकार बाळकृष्ण

An Recognition of the Publication of the Paper Entitled

आर्थिक विकासात लघु वित्ताची भूमिका

Editor : Vinay S. Hatole

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal

Ajanta Prakashan

Jaisingpura, Near University Gate,
Aurangabad. (M.S.) 431 004

Mob. No. 9579260877, 9822620877

Tel. No.: (0240) 2400877,

ajanta1977@gmail.com, www.ajantaprakashan.com

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY HALF
YEARLY RESEARCH JOURNAL

GENIUS

VOLUME - VI ISSUE - I AUGUST - JANUARY- 2017-18 AURANGABAD

Peer Reviewed Referred and UGC Listed

Journal No. 47100

IMPACT FACTOR / INDEXING

2016 -4.248

www.sjifactor.com

✦ EDITOR ✦

Assit. Prof. VinayShankarraoHatole

M.Sc (Math's), M.B.A. (Mkt), M.B.A (H.R),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod & Dirt), M.Ed.

✦ PUBLISHED BY ✦

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

२६	प्रा. डॉ. विनायक पवार	संत तुकारामांच्या साहित्यातील सामाजिकता	११८-१२१
२७	प्राचार्य डॉ. गजानन जाधव	मराठी भाषा व साहित्यातील संशोधनाच्या नव्या दिशा	१२२-१२४
२८	डॉ. स्मिता शिंदे	उपयोजित इतिहास आणि मूर्तिशास्त्र	१२५-१२९
२९	प्रा. डॉ. खिस्ते ओंकार बाळकृष्ण	आर्थिक विकासात लघु वित्ताची भूमिका	१३०-१३३
३०	श्रीकांत दत्तात्रय तनपुरे	लोकगीतांचा सामाजिक व वाङ्मयीन अभ्यास	१३४-१३७
३१	डॉ. विनोद राऊत	नामदेव ढसाळांच्या कवितेचा घाट	१३८-१४२

'जिनिअस' या सहामयि प्रसिध्द झालेली मते मुख्य संपादक, संपादक मंडळ व सल्लागार मंडळास मान्य असतीलच असे नाही. या नियतकालिकात प्रसिध्द करण्यात आलेली लेखकाची मते ही त्याची वैयक्तिक मते आहेत. तसेच शोध निबंधाची जबाबदारी स्वतः लेखकावर राहिल.

हे नियत कालिक मालक, मुद्रक, प्रकाशक विनय शंकरराव हातोले यांनी अजिंठा कॉम्प्युटर अँड प्रिंटर्स, जयसिंगपूरा, विद्यापीठ गेट, औरंगाबाद येथे मुद्रित व प्रकाशित केले.

आर्थिक विकासात लघु वित्ताची भूमिका

प्रा. डॉ. खिस्ते ओंकार बाळकृष्ण

अर्थशास्त्र विभाग, श्री संत गजानन महाविद्यालय, खर्डा, ता. जामखेड, जि. अहमदनगर.

ब्रिज संज्ञा: लघुवित्त, आर्थिक विकास, लघुवित्ताचा उदय, लघुवित्ताचे महत्त्व.

प्रस्तावना

भारताने स्वातंत्र्योत्तर काळात नियोजन आणि आर्थिक विकास यांची सांगड घातलेली दिसून येते. यासाठी विविध साधनांचा उपयोग कालानुरूप करण्यात आलेला दिसून येतो. की ज्याच्या द्वारे समाजातील जे घटक उपेक्षित राहिले आहेत त्यांनाही विकासाच्या प्रक्रियेत सामावून घेतले जाईल. देशाचा आर्थिक विकासाचा वृद्धी दर वाढताना सर्वसामान्यांचा विकास होणे महत्त्वपूर्ण उरते तेव्हाच सर्व समावेशक विकासाची संकल्पना साध्य होईल ! राजकीय अंगाने विचार केला तर आजपर्यंत देश स्वतंत्र झाल्यापासून अनेक योजना, धोरणे, उपाय करण्यात आलेले दिसून येतात. परंतु त्यांची अंमलबजावणी अकार्यक्षमपणे झाल्याने आणि त्यास भ्रष्टाचाररूपी कीड लागल्याने त्यांचा फायदा उपेक्षित लोकांना (राजकीय हितसंबंधी) झालेला दिसून येतो. जर या योजना कार्यक्षमपणे राबवल्या गेल्या असत्यातर दारिद्र्य, बेरोजगारी, आत्महत्या, गुन्हेगारी यासारख्या समस्या निर्माण झाल्या नसत्या. परंतु वाढती लोकसंख्या त्यांना हव्यातेवढ्या प्रमाणात रोजगार निर्मिती न झाल्याने सामाजिक, आर्थिक, राजकीय समस्या डोके वर काढू लागल्या आणि अशा बिकट परिस्थितीतून देशाला बाहेर काढण्यासाठी लघुवित्तांची संकल्पना उदयाला आली. ज्याचा उद्देश कृषीक्षेत्र, कुटीर उद्योग, यासारख्या दुर्बल क्षेत्रांना अल्प व्याजदराने, कमी प्रमाणात वित्त पुरवठा करणे हा होतो. जेणे करुन समाजातील उपेक्षित, दुर्बल, वंचीत घटकांना विकासाच्या प्रवाहात सामावून घेणे शक्य होईल. या घटकांचाही विकास होईल आणि पर्यायाने देशाचा सर्व समावेशक व सर्वांगीण विकास होईल आणि या सर्व पार्श्वभूमीला समोर ठेवून 'लघुवित्तांची भूमिका महत्त्वपूर्व ठरते.' लघू उद्योगलघुवित्ताची संकल्पना ही अतिशय व्यापक असताना दिसून येते. या अंतर्गत फक्त बचत गटांचाच समावेश होतो असे नाही तर याशिवाय लघू उद्योग, कुटीरउद्योग, तसेच समाजातील इतर उपेक्षित, दुर्बल घटकांना करण्यात येणारा वित्त पुरवठा अंतर्भूत होताना दिसतो. लघुवित्तांतर्गत बचत गटाची भूमिका महत्त्वपूर्ण असताना दिसून येते. कारण यामुळे बहुतांश महिला आर्थिक, सामाजिकदृष्ट्या सक्षम झालेल्या दिसून येतात. तेव्हा लघू वित्ताची भूमिका सुद्धा अत्यंत महत्त्वपूर्ण आणि अतिशय व्यापक असताना दिसून येते.

लघू वित्ताचा अर्थ

"लघुवित्त ही अशी तरतूद आहे की ज्या अंतर्गत निम्न उत्पन्न गटातील व्यक्ती, उद्योजक यांना वित्त पुरवठा करण्यात येतो. तसेच या अंतर्गत, बचती, कर्ज, विमा, मुद्रासंक्रमण यासारख्या घटकांचाही समावेश होतो."

लघू वित्ताची पार्श्वभूमी

"लघू वित्तांतर्गत बचत गट, हा प्रमुख घटक आहे. ज्याचा जन्म हा महंमद युनुस यांच्या नेतृत्वाखाली बांगलादेशात झालेला दिसून येतो. याच कार्यासाठी त्यांना नोबेल पुरस्कार प्राप्त झालेला दिसतो. या बचतगटांना लघू वित्त पुरवठा करण्यात आला आणि यातून बांगलादेशाचे पूर्ण चित्रच पालटून गेले आणि जगा समोर एक आदर्श प्रतिमाण निर्माण झाले ज्याचे अनुकरण अनेक देशांनी केलेले दिसून येते." भारताच्या संदर्भात लघुवित्ताची संकल्पना ही १९८५ साली उदयाला आलेली दिसून येते. सर्वसामान्यपणे भारतातील वित्त पुरवठ्याचे जाचक, नियम, अटी, त्यासाठी आवश्यक असणारे कागदपत्रे या सर्व कारणां मुळे कर्ज पुरवठ्यास योजनेला सुद्धा वेळ लागतो. तसेच असंघटित क्षेत्रातील घटकांकडून जो कर्ज पुरवठा होतो त्यातून ऋणकोची फसवणूक होताना दिसते. त्यातून आत्महत्याचे प्रमाणही वाढताना दिसून येते. यासारख्या प्रतिकूल घटकांना फाटा देऊन त्याठिकाणी अनुकूल परिस्थिती निर्माण होण्यासाठी लघू वित्त महत्त्वपूर्ण ठरले. याच संदर्भात १९९० नाबार्डने आणि अंतर सिडबीने सुद्धा महत्त्वपूर्ण भूमिका पार पाडली. लघुवित्ताची मागणी कामगिरी पाहता २००५ हे वर्ष आंतरराष्ट्रीय लघुवित्त वर्ष म्हणून साजरे करण्यात आले होते.

स्वयंसहाय्यता गटास लघुवित्त पुरवठा

स्वयंसहाय्यता गटांच्या आकडेवारी मध्ये आणि वित्तपुरवठ्याच्या प्रमाणात सुद्धा वाढ होताना दिसून येत आहे. जे की लघुवित्ताची गरज आणि महत्त्व दोन्ही निर्देशीत करते. २०००-२००१ साली स्वयंसहाय्यता गटांची संख्या १,४९,०५० एवढी होती ती २००८-२००९ या वर्षी १६,०९,५८६ एवढी झाली. ही संख्या २००० - २००१ वर्षांच्या तुलनेत १०.७९ पटीने वाढलेली दिसते तर या गटांना जो वित्त पुरवठा करण्यात आला तो २०००-२००१ साली १३५.९१ कोटी रु. होता तर २००८-२००९ साली १२,२५३.५१ कोटी झाला. २०००-२०११ च्या तुलनेत कर्ज पुरवठ्यात २००८-२००९ साली ९०.१५ पटीने वाढ झाली. २०१५-१६ या वर्षात रुपये ४,४३,७९ हजाराने वाढ झाली. याचाच अर्थ असा होतो की बचतगटाच्या अंतर्गत लघू वित्तासाठी मागणी वाढत आहे आणि वित्तीय संस्थांकडून कर्जपुरवठा सुद्धा वाढताना दिसतो. कारण कर्जाची व परतफेड कार्यक्षमपणे होते यामुळे वित्तीय संस्थांची ग्राहकावरील विश्वासनीयता वाढलेली दिसते.

लघूवित्ताचे महत्त्व

लघू वित्ताचे महत्त्व आर्थिक, सामाजिक तसेच राजकीय पातळीवरील महत्त्वपूर्ण असताना दिसून येते. की ज्याद्वारे आर्थिक स्थिरतेसह विकास साध्य करता येईल. सदर परिस्थितीचा विचार दिसून येतो.

तर महाराष्ट्राची लोकसंख्या ही ११.२ कोटी झालेली दिसते. (९.१ नी वाढ) भारताच्या लोकसंख्येत ५१.५४% उर्वरित ४८.४६% एवढ्या स्त्रीया आहेत. दारिद्र्याचे प्रमाण २६% होते. (लक्कडवाला सुत्रानुसार) यासारख्या समस्यातून बाहेर पडण्यासाठी लघुवित्तीय भूमिका महत्त्वपूर्ण ठरते.

1) सन्मानासह विकास

अमित भादुरी यांनी लिहिलेल्या "Development with Dignity" तसेच नोबेल पारितोषिक विजेते अमर्तसेन यांनी संसदेत दिलेल्या "Development with Social Justice" यावर दिलेल्या भाषणाचा परामर्श घेतला असता मानवास जीवन जगण्यासाठी जेवढा पैसा लागतो. तेवढा प्राप्त व्हावा परंतु याशिवाय प्रत्येक व्यक्तीस मान सन्मान प्राप्त झाला पाहिजे. प्रत्येकाला समाजात जगताना सन्मानाने जगता आले पाहिजे यासाठी पैसा मोजण्याची आवश्यकता नाही" म्हणजेच उपेक्षित दरिद्री, दुर्लक्षित व्यक्तीच्या मनातून कमीपणाची, गरीबीची भावना काढून टाकून त्यांचे आर्थिक सक्षमीकरण करण्यासाठी आणि यातून सामाजिक व राजकीय सक्षमीकरणासाठी आर्थिक साधन म्हणून 'लघू वित्त' महत्त्वपूर्ण ठरते.

2) रोजगार निर्मिती आणि दारिद्र्य निर्मूलन

स्वयंसहाय्यता गटांना पुरेशा प्रमाणात वित्त पुरवठा केला गेला तर स्वयंरोजगार निर्मिती होऊन दारिद्र्य निर्मूलनास चालना मिळेल जेणे करुन देशाचे आर्थिक, सामाजिक आणि राजकीय स्वास्थ्य निर्माण होईल.

3) कृषीवरील रोजगाराचा भार कमी होईल

आजही ७२% जनता खेड्यामध्ये राहताना दिसून येते, हिच जनता रोजगारासाठी प्रत्यक्ष अप्रत्यक्षपणे कृषी क्षेत्रावर अवलंबून असताना दिसते. यातील बराचसा रोजगार हा अतिरिक्त असताना दिसून येतो. यालाच छुपी बेरोजगारी म्हणतात. त्याचा उत्पादनाच्या प्रक्रियेत वाढ व्हावी म्हणून काहीही सहभाग नसतो. अशा छुप्या बेरोजगारीला कमी करण्यासाठी लघुवित्त पुरवठा केला गेला तर पर्यायी रोजगार निर्माण होऊन कृषी क्षेत्रावरील रोजगाराचे अवलंबित्व कमी होऊन कृषी क्षेत्राचा विकासही साध्य होईल.

4) दुर्बलांचे सबलीकरण

लघुवित्त पुरवठा केला गेला तर समाजातील दुर्बल घटक म्हणून असणाऱ्या स्त्रिया, पुरुष, आरक्षितवर्गीय, अपंग, आर्थिकदृष्ट्या, दुर्बल घटक या सर्वांना आर्थिक मार्ग सापडून ते स्वतःच्या पायावर उभे राहतील. यातून त्यांचे सबलीकरण होईल. याचबरोबर निरक्षर किंवा अर्ध शिक्षित, अर्ध प्रशिक्षित लोकांना सुद्धा रोजगाराचे साधन प्राप्त होईल.

5) सामाजिक व आर्थिक समानता

आजही भारतीय समाजात स्त्री-पुरुष विषमता असताना दिसून येते तसेच एका बाजूस 'आहे रे म्हणणारा श्रीमंत वर्ग आणि दुसारीकडे नाही रे म्हणणारा गरीब वर्ग' यांच्यातील आर्थिक दरी कमी

करण्यासाठी लघुवित्ताची भूमिका महत्त्वपूर्ण ठरते की ज्याद्वारे स्त्रियांना यांना सुद्धा समाजा मध्ये सन्मानासह पुरुषांच्या बरोबरीने स्थान प्राप्त होईल यादृष्टीने लघुवित्त महत्त्वपूर्ण भूमिकापार पाडताना दिसते. याचबरोबर ग्रामीण भागाचा विकास, कर्जबाजारीपणा कमी होण्यासाठी, बचतीला आणि गुंतवणुकीला प्रोत्साहन देण्यासाठी लघुवित्ताची भूमिका महत्त्वपूर्ण ठरते. याच संदर्भात बचत गटाच्या माध्यमातून लघुवित्ताचे महत्त्व स्पष्ट करताना प्रा. मुलयानी असे म्हणतात की, "ग्रामीण भागातील स्वयंसहाय्यता गटांची सरथा वाढत आहे आणि यामुळे रोजगार निर्मिती होऊन ग्रामीण अर्थव्यवस्था सबळ होत आहे."

वरीलप्रमाणे लघुवित्ताचे महत्त्व लक्षात घेतले तरी देखील लघुवित्त हे श्रीमंत वर्गातील लोकांच्या उत्पन्नाचे आणखीन एक साधन बनले गेले आहे. हा सर्वात महत्त्वाचा दोष आढळून आणखीन वंचित राहून विकासाच्या प्रवाहातून बाहेर फेकले जाणार की काय? असा प्रश्न निर्माण होतो. सर्व सामान्य लोकांना वित्त पुरवठा करणे हे लघुवित्त समोरील एक महत्त्वाचे आव्हान असताना दिसते.

उपाययोजनात्मक धोरणाचा विचार केला असता असे लक्षात येते की वित्त पुरवठा करताना ग्राहक खऱ्या अर्थाने गरजू आहे का? हे तपासणे महत्त्वपूर्ण ठरते.

याचबरोबर बचत गटाच्या किंवा व्यापक अर्थाने लघु वित्ताच्या संदर्भात राजकीय हस्तक्षेप टाळण्यात यावा, राजकीय पुढाऱ्यांनी राजकीय साधन म्हणून पाहता लघुवित्त हे विकासाचे साधन आहे हे लक्षात ठेऊन राजकीय हस्तक्षेप टाळावा. तेव्हा नक्कीच लघुवित्ताच्या माध्यमातून सर्व समावेशक सर्वांगीण विकारा साध्य होईल आणि पर्यायाने आर्थिक स्थिरतेसह (रोजगार निर्मिती, किंमत स्थिरता इ.) विकास होईल. यात संशय नाही !

संदर्भ

- १) NABARD Annual Report 2015-16
- २) अर्थव्यवस्था, सुंदरम, २०१०
- ३) कृषी अर्थशास्त्र २००७ डॉ. जे. पी. मिश्रा
- ४) नावार्ड वार्षिक अहवाल
- ५) महिला बचत गट - २००५ वैद्य मोहन वसंत
- ६) लोकराज्य २०१० रुद्रदल, रजून ६) योजना २००९ नोव्हेंबर
- ७) He Indian Journal of Commerce April - June - 2008
- ८) दै. सकाळ - १ एप्रिल २०११

**UGC Approved Journal
Sr. No. 64310**

ISSN 2319-8648

Impact Factor - 2.143

Current Global Reviewer

**International Research Journal Registered & Recognized Higher
Education For All Subjects & All Languages**

Editor in Chief

Mr. Arun B. Godam

www.rjournals.co.in

Half Yearly - Nov. 2017-Apr. 2018
Issue X Vol. III, Feb. 2018

UGC Approved
Sr. No. 64310

ISSN : 2319 - 8648
Impact Factor :2.143

Handwritten signature

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Current Global Reviewer

UGC Approved International Research
Refereed Multidisciplinary Journal

Editor In Chief
Mr. Arun B. Godam

ISSUE X Volume III (Half Yearly) Nov. 2017 To Apr. . 2018

Published on Feb. 2018

Editorial Office Address :

Khadgaon Road, Kapil Nagar, Latur,
Dist. Latur 413512 (M.S.) India

Contact- 8149668999

Email-

hitechresearch11@gmail.com

Publisher

Shaurya Publication

Kapil Nagar, Latur
Contact- 8149668999

Rs. 400/-

EXECUTIVE EDITORS

Dr. Chitta Ranjan Panda

P.G. Deptt. Of Odia
Shailabala Women's Autonomous
College, Cuttack - (Orissa)

B.J. Hirve

Dept. of botany
Vasant Mahavidyalaya,
Kaij, Dist. Beed. (M.S.)

Dr. U.T. Gaikwad

Dept. of Geography,
Smt. S. D. M. College
Latur, Dist. Latur (M.S.)

Dr. Pravin Diddeshwar Shete
Dept. of Zoology, Maharashtra
Udaygiri Mahavidyalaya, Udgir,
Dist. Latur

Maimanat Jahan Ara

Head, Dept of Political Science,
Sir Sayyed College,
Aurangabad, Dist. Aurangabad

Dr U.V.Panchal

H.O.D, Dept of Commerce,
Deogiri College,
Aurangabad, Dist. Aurangabad

Dr M.U. Yusuf

Dept of Commerce,
Sir Sayyed College,
Auranabad, Dist. Aurangabad

Pro. S.B. Karande

Dept. of Economics,
Shri Bhausaheb Vartak College,
Borivali (W), Dist. Mumbai.

Dr. Hanumant Mane

R.Guide & Head,
Dept. of Marathi,
Shivchatrapati College,
Kalam, Dist. Osmanabad(M.S.)

Dr. Sachin Kadam

Dept. of Hindi
Nagarpalika Art D.J. Malpani Comm. &
B.N. Sarda Sci. College, Sangmner,
Dist. Ahmadnagar (M.S.)

www.rjournals.co.in

Index

Sr. No.	Article Title	Author	Page No.
1	Innovative Teaching Methods And Their Significance	Dr. Balid Ujwala Shimon	1
2	Language Barrier: an Impact of Cultural Difference reflected in <i>The Italians</i> by F. G. Paci	Jayashri M. Lohar	5
3	Comparative Politics	Mrs Maimanat Jahan Ara	10
4	Demonetization and Electronic Payment System	Prof. Durdana Siddiqui	16
5	Digital payment system: Financial Literacy	Memon Sohel Mohd Yusuf	23
6	Impact of Digital Payment System and Social Life	Siddharth Nisargandha	29
7	Role of Agriculture in Sustainable Development in India	Dr. Shivanand Tanajirao Jadhav	37
8	Issues In Rural Community Development Shambhu Dutt	Sharad Suryakant Pawar	43
9	In Vitro Antagonistic Activity of Trichoderma species against <i>Macrophomina phaseolina</i> (Tassi) Goid	Dr. Aithal Sadanand V.	46
10	महाराणा प्रताप : एक मातृभक्त स्वाभिमानी योद्धा	देशमुख गंगाधर बालाजीराव	51
11	भाषांतर-अनुवाद प्रक्रियेचे स्वरूप	प्रा.डॉ. संतोष चंपती हंकारे	55
12	छत्रपती शाहू महाराजांचे शैक्षणिक योगदान	डॉ. श्रीहरी दासु चव्हाण	59
13	मराठी विज्ञान साहित्य प्रवाह	प्रा. डॉ. भदाडे भारत भगवानराव	62
14	मराठा सेवा संघाची पंचसूत्रांमधील राजसत्ताचे महत्त्व	प्रा. सय्यद आर. आर.	65
15	बुद्धतत्त्वज्ञानाची मुख्य आधारतत्त्वे व नैतिक शिकवण	डॉ. बालाजी मा. गव्हाळे	69
16	महाराष्ट्रातील संत गाडगेबाबा ग्रामस्वच्छता अभियान : एक प्रशासकीय अभ्यास	प्रा. डॉ. श्यामसुंदर वाघमारे	75

Role of Agriculture in Sustainable Development in India

Dr. Shivanand Tanajirao Jadhav

SCSAPM's Shri Sant Gajanan Mahavidyalaya, Kharda. Tal. Jamkhed

(7)

ABSTRACT

India has been witnessing a blinding pace of growth and development in recent times. Experts are now calling for "sustainable development" and the term has gained currency in the last few years. In spite of fast growth in various sectors, agriculture remains the backbone of the Indian economy. This paper attempts to tackle and explore the issue of sustainable Development in agriculture in India district.

Keywords: Sustainable Development, Agriculture, Ecological Sustainability, Economic Sustainability, Social sustainability.

INTRODUCTION:

These slowdowns have worsened since 2000; both overall agricultural production and food grains production have shown negative growth rates in 2000-01 to 2002-03 periods. Decline in the growth rates of agricultural production and productivity is a serious issue considering the questions of food security, livelihood, and environment. As such, a critical examination of the approaches for sustainable agricultural development is necessary.

OBJECTIVES –

Objectives of this Research Paper is as follows

1. To study of meaning of sustainable Development.
2. To observe the need of sustainable agriculture.
3. To Find out the way of sustainable development about Agriculture

SUSTAINABLE AGRICULTURE DEVELOPMENT

The issues of sustainable development can be discussed under three broad types of farming Systems viz. traditional production method, modern agriculture method and sustainable Agriculture system. Further we can evaluate them across three dimensions, ecological, Economic and social sustainability

Ecological Sustainability

Most of the traditional and conventional farm practices are not ecologically sustainable. They abuse natural resources, reducing soil fertility causing soil erosion and contributing to global climatic change. But sustainable agriculture has some major advantages over traditional practices:

Soil Fertility

Continuous fall in soil fertility is one of the main problems in many parts of India. Sustainable agriculture improves fertility and soil structure.

Water

Irrigation is the largest consumer of fresh water, and fertilizer and pesticides contaminate both surface and ground water. Sustainable agriculture raise the organic matter content of the top

soil, thus raising its ability to maintain and store water that falls as rain. **Biodiversity** Sustainable agriculture practices involve mixed cropping, thus increasing the diversity of crops produced and raise the diversity of insects and other animals and plants in and around the fields.

Health & Pollution

Chemicals, pesticides and fertilizers faultily affect the local ecology as well as the population. Indiscriminate utilize of pesticides, improper storage etc. may lead to health problems. Sustainable agriculture reduces the use of hazardous chemical and control pests. **Climate**

Conventional agriculture contributes to the production of greenhouse gases in various ways like reducing the amount of carbon stored in the soil and in vegetation, during the production of Methane in irrigated field and production of artificial fertilizers etc. By adopt sustainable agriculture system, one can easily overcome this problem

Social Sustainability Social sustainability in farming techniques is related to the ideas of social acceptability and justice. Development cannot be sustainable unless it reduces poverty. The government must find ways to enable the rural poor to benefit from agriculture development. Social injustice is where some section of the society is neglected from development opportunities. But having robust system of social sustainability can bridge the gap between "haves" and "have-nots". Many new technologies fail to become applicable in agriculture sector due to lack of acceptability by the local society. Sustainable agriculture practices are useful because it is based on local social customs, traditions and norms etc. Because of being familiar the local people are more likely to accept and adopt them. Moreover, sustainable agriculture practices are based on traditional know-how and local innovation. Local people have the knowledge about their environment crops and livestock.

Traditional agriculture is more gender oriented, where woman bear the heaviest burden in terms of labour. Sustainable agriculture ensures that the burden and benefits are shared equitably between man and woman. While conventional farming focuses on a few commodities, sustainable agriculture improves food security by improving quality and nutritional value of food, and also by producing bigger range of products throughout the years. Traditional farming was also driven by the caste and wealth oriented people. The rich and higher castes benefitted more, while the poor and lower castes are left out. Sustainable agriculture attempts to ensure equal participation which recognizes the voice and speech of every people.

Indian Agriculture Sector

Agriculture is one of the most preeminent sectors of the Indian economy. It is the source of livelihood for almost two third of the rural population workforce in the country residing in rural areas. Indian agriculture provides employment to 65% of the labour force, accounts for about 27% of GDP, contributes 21% of total exports and raw material to several industries. The livestock sector contributes an estimated 8.4% to the country GDP and 35.85% of the agriculture output. In India about 75% people are living in rural areas and are still dependent on agriculture, about 43% of India's geographical area is used for agriculture activities. The estimated food grain production is about 211.17 metric tons in the country India's position in world's agriculture is given in the table below: Table 1(Source NIC)

Total Area	7th
Irrigated Area	1st
Population	2nd
Economically active population	2nd
Total Cereals	3rd
Wheat production	2nd
Rice Production	2nd
Milk	1st
Livestock (Buffaloes, Castles)	1st
Fish	7th
Production of Inland Fish	2nd

The total geographical area comes under the agriculture are 329 MH out of which 265MH represent varying degree of potential production. The net sown area is 143 MH out of which 56MH are net irrigated area in the country. India is a vast country with variety of land forms, climate, geology, physiography and vegetation. India is endowed with regional diversities for its uneven economic and agriculture development on account of

- Agro-Climate Environment.
- Agro-Ecological Regions.
- Agro-Edaphic regions.
- Natural resource Development.
- Human Resource Development.
- Level of Investment.
- Technological Development

SUSTAINABLE AGRICULTURE IN INDIA

Sustainable Agriculture can be simply defied as environmentally friendly methods of farming that allow the production of crops or livestock without damage to the farm as an ecosystem. A part from this, it also prevents the adverse effect on soil, water supplies, biodiversity, or other surrounding natural resources.

The concept of sustainable agriculture is an intergenerational one in which we pass on a conserved or improved natural resource base instead of one which has been depleted or pollution. Since the dawn of civilizations agriculture is one sector that impacts and in turn is impacted the Most by environment. Hence sustainability of the human race and this world depends a lot on the environmental friendliness of our agriculture.

India is facing a food crisis thanks to the systematic destruction of farmlands and food production systems over the last five decades through uncontrolled use of chemical fertilisers, pesticides, monocropping And other intensive agricultural practices. Instead of looking at the real problem the government is favoring false solutions like genetically engineered (GE) food crops. Ecological farming is the answer to the problems being faced by agriculture in our country today. It will also keep agriculture sustainable. This form of agriculture conserves our soil and water resources, protects our climate, enhances agro-diversity, ensures biodiversity, meets the demand for food and

CURRENT GLOBAL REVIEWER

safeguards livelihoods. In short, it ensures that the environment thrives, the farm is productive, the farmer makes a net profit and society has enough nutritious food. India has a long history of agriculture. Over centuries, farmers in this country devised practices to keep our farms sustainable. Practices like mixed cropping, crop rotation, using organic manure and postmanagement kept our agriculture sustainable. But things changed for the worse with the onslaught of alchemical intensive model of agriculture, imposed through the so-called Green Revolution in 1965. It was therefore not surprising when the International Assessment of Agricultural Science and Technology for Development [IAASTD], an initiative of the United Nations and World Bank, concluded

That small-scale farmers and agro-ecological methods are the way forward if the current food crisis is to be solved. This initiative involved a three-year review of all the agricultural technologies in the past 50 years by around 400 scientists across the world.

The IAASTD said that to meet the needs of local communities, indigenous and local knowledge need to be declared as important as formal science. This is a significant departure from the destructive chemical-dependent, one-size-fits-all model of industrial agriculture. The report also acknowledges that genetically engineered crops are highly controversial and will not play a substantial role in addressing the key problems of climate change, biodiversity loss, hunger and poverty

NEED FOR SUSTAINABLE AGRICULTURE

We can compare three broad types of farming: traditional production we can compare three broad types of farming: traditional production systems, conventional modern agriculture (such as Green Revolution technologies), and sustainable agriculture. We can compare them across three dimensions: ecological, economic and social

WAYS OF SUSTAINABLE AGRICULTURE

Mixed Farming – Sustaining agricultural productivity depends on quality and availability of natural resources like soil and water. Agricultural growth can be sustained by promoting conservation and sustainable use of these scarce natural resources through appropriate location specific measures. Indian agriculture remains predominantly rain fed covering about 60% of the country's net sown area and accounts for 40% of the total food production. Thus, conservation of natural resources in conjunction with development of rain fed agriculture holds the key to meet burgeoning demands for food grain in the country. Towards this end, National Mission for Sustainable Agriculture (NMSA) has been formulated for Enhancing agricultural productivity especially in rain fed areas focusing on integrated farming, water use efficiency, and soil health management and synergizing resource conservation. NMSA derives its mandate from Sustainable Agriculture Mission which is one of the eight Missions outlined under National Action Plan on Climate Change (NAPCC).

Mixed Farming- Many farmers in tropical & temperate countries survive by managing a mix of different crops or animals. The best known form of mixing occurs probably where crop residues are used to feed the animal and excreta from animals are used as nutrients for the crop. Other forms of mixing takes place where grazing under fruit tree keeps the grass short or where manure from pigs is used to feed the fish. Mixed farming exists in many forms depending on external and

internal factors .External factors are: Weather patterns, Market Price, Political Stability And technological Development. Internal Factors relate to Local soil characteristics, composition of family and farmers Ingenuity. Mixed farming provides farmers with a) an opportunity to diversify risk from single-crop production (b) to use labour more efficiently : (c) To have a source of cash for purchasing farm inputs;(d) to add value to crop or crop by product;(e) combining crops and live stocks.

(e) Multiple cropping – The process of growing two or more crops in the same piece of land, during the same season is called Multiple cropping .It can be right called a form of polyculture. It can be – (a) Double

Cropping (the practice where the second crop is planted after the first has been harvested) :(b) Relay

Cropping (the practice where a second crop is started along with the first one, before it is harvested

CROP ROTATION

The process of growing two or more dissimilar or UN related crop in the same piece of land in different seasons is known as Crop Rotation. This process could be adopted as it comes with a series of benefits like – (a) avoid the build-up of pests that often occurs when one species is continuously replenishment of nitrogen through the crop rotation is the replenishment of nitrogen through the use of green manure in sequence with cereals and other crops; (c) crop rotation can also improve soil structure and fertility by alternating deep-rooted and shallow – rooted plants;(d) It is a component of polyculture.

Issues & Challenges The central issue in agricultural development is the necessity to improve productivity, generate employment and provide a source of income to the poor segments of population. Studies by FAO have shown that small farms in developing countries contribute around 30-35% to the total agricultural output. The pace of adoption of modern technology in India is slow and the farming practices are too haphazard and unscientific. Some of the basic issues for development of Indian agriculture sector are revitalization of cooperative institutions, improving rural credits, research, human resource development, trade and export promotion, land reforms and Education.

Future Prospects and Solution for India Agriculture sector is an important contributor to the Indian economy around which socio-economic privileges and deprivations revolve and any change in its structure is likely to have a corresponding impact on the existing pattern of social equity. Sustainable agricultural production depends upon the efficient use of soil, water, livestock, plant genetics, forest, climate, rainfall and topology. Indian agriculture faces resource constraints, infrastructural constraints, institutional constraints, technological constraints and policy induced limitations. Sustainable development is the management and conservation of the natural resource base and the orientation of technological and institutional change in such a manner as to ensure the attainment and continued satisfaction of human needs for the present and future generations. Such sustainable development (in the agriculture, forestry and fisheries sector) conserves land, water, plant and animal genetic resources, is environmentally non-degrading, technically appropriate, economically viable and socially acceptable. So, to achieve sustainable agriculture development the optimum use of natural resources, human resources, capital resources and technical resources

are required. In India the crop yield is heavily dependent on rain which is the main reason for the declining growth rate of agriculture sector. These uncertainties hit the small farmers and labourer's worst which are usually leading a hand to mouth life. Therefore something must be done to support farmers and sufficient amount of water and electricity must be supplied to them as they feel insecure and continue to die of drought, flood, and fire. India is the second largest country of the world in terms of population; it should realize it is a great resource for the country. India has a huge number of idle people. There is a need to find ways to explore their talent and make the numbers contribute towards the growth. Especially in agriculture passive unemployment can be noticed. The sustainable development in India can also be achieved by full utilization of human resources. A large part of poor population of the country is engaged in agriculture, unless we increase their living standard, overall growth of this country is not possible. If we keep ignoring the poor, this disparity will keep on increasing between classes. Debt traps in country are forcing farmers to commit suicides. People are migrating towards city with the hope of better livelihood but it is also increasing the slum population in cities. Therefore rural population must be given employment in their areas and a chance to prosper. India has been carrying the tag of "developing" country for quite long now; for making the move towards "developed" countries we must shed this huge dependence on agriculture sector.

Conclusion

The trajectory of Indian agriculture and its associated environmental problems has brought about recognition that future agricultural growth and productivity will have to occur simultaneously with environmental sustainability. The environmental challenges, especially in terms of land degradation and groundwater depletion, water logging and excessive use of chemical inputs are posing problems for the future of Indian agriculture. The agricultural technology needs to move from production oriented to profit oriented sustainable farming. The conditions for development of sustainable agriculture are becoming more and more favourable. New opportunities are opening the eyes of farmers, development workers, researchers and policy makers like agro related businesses, dairy farming, poultry farming, cattle farming and fisheries. Now the time is to see the potential and importance of these practices not only for their economic interest but also as the basis for further intensification and ecological sustainability. To conclude, a small-farm management to improve productivity, profitability and sustainability of the farming system will go a long way to ensure all round sustainability.

REFERENCES

- 1) Economic survey 2012-13.
- 2) <http://www.greenpeace.org/India/>
- 3) <http://www.csjggoa.org/e>
- 4) <http://www.Indiaenvironmentportal.org.in/>
- 5) Bhattacharya, B.B. (2003), "Trade Liberalization and Agricultural Price Policy in India since Reforms", *Indian Journal of Agricultural Economics*, Vol. 58, No.3 [2].
- 6) Braun, Joachim von, Gulati, A., Hazel, P., Mark W. Rosegrant and Ruel, Marie (2005) *Indian Agriculture and Rural Development- Strategic Issues and Reform Options*

An International Multidisciplinary Half Yearly Research Journal

GENIUS

Volume - VI, Issue - I, August - January - 2017-18
ISSN 2279-0489

Impact Factor - 4.248 (www.sjifactor.com)

Is Hereby Awarding This Certificate To

Shivanand Tanajirao Jadhav

An Recognition of the Publication of the Paper Entitled

Impact of Watershed area Development in Cropping pattern -
of Talmod Village of Osmanabad District

Editor : Vinay S. Hatole

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal

Ajanta Prakashan

Jaisingpura, Near University Gate,
Aurangabad. (M.S.) 431 004
Mob. No. 9579260877, 9822620877
Tel. No.: (0240) 2400877,

ajanta1977@gmail.com, www.ajantaprakashan.com

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal

ISSN 2279 - 0489

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
HALF-YEARLY RESEARCH JOURNAL

GENIUS

Volume - VI
Issue - I
August - January
2017-18

**Ajanta
Prakashan**

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY HALF
YEARLY RESEARCH JOURNAL

GENIUS

VOLUME - VI ISSUE - I AUGUST - JANUARY- 2017-18 AURANGABAD

Peer Reviewed Referred and UGC Listed

Journal No. : 47100

IMPACT FACTOR / INDEXING
2016 -4.248
www.sjifactor.com

✦ EDITOR ✦

Assit. Prof. Vinay Shankarrao Hatole

M.Sc (Math's), M.B.A. (Mkt), M.B.A (H.R),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod & Dir), M.Ed.

✦ PUBLISHED BY ✦

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

ENGLISH PART - II			
1	Dr. Prasad Khanzode	Enterprise Entry Level Analysis: Price Concentration Index	1-5
2	Sajid Sheikh Dr. Kavita Prashar Dr. Bhushan Naphade	A Study on Plant Growth Promoting Profile of Different Bacteria Isolated from Agricultural Field	6-11
3	Dr. N. S. Borse	Indian Agriculture and World Trade Organization	12-16
4	Gangasagare P. T.	Application of Food Bio- Technology in Milk and Milk Products	17-27
5	Dr. Ashalata Raman	Women's Images in Advertisements	28-31
6	Ramnita Saini Sharda	The English Teacher's Critique of the Education System	32-35
7	Suhas Morkhade	Synthetic Exploration of 2,9- dibenzylidene 5-phenyl-6,7,8,9- tetrahydro-5H-[1,3]thiazolo[2,3-b] quinazoline-3[2H] thione	36-40
8	Shivanand Tanajirao Jadhav	Impact of Watershed area Development in Cropping pattern of Talmod Village of Osmanabad District	41-45

8

Impact of Watershed area Development in Cropping pattern of Talmod Village of Osmanabad District

Shivanand Tanajirao Jadhav

Head & Assistant Professor in Geography, SCSAPM's Shri Sant Gajanan Mahavidyalaya, Kharda.

Abstract

Water and Land are most important natural resources these are key of the overall development. These natural resources can be best utilized and managed in an effective and gainful manner through watershed approach. Watershed management encompasses the concept of optimum utilization of soil and water for agricultural production as well as applying together the technical know-how, the people and the environment into a harmonious situation. Both natural resources and the socio-economic situations of any watershed are to be given equal importance. Integrated management of natural resources on watershed basis is the right approach for sustainable development for achieving goals like food security, poverty alleviation, and welfare of weaker sections of the society.

In this research article, I will study and discussion of watershed area development work and its impact of cropping pattern of selected Talmod village of Osmanabad district in Marathwada region.

Keyword: Watershed, catchments, Cropping Pattern

Introduction

The watershed area development aims at to overcome water scarcity and to develop non-arable area. The watershed remains on the conservation of soil and moisture that helps to strengthen the moisture retention capacity of soil. The watershed development strategy not only assures the optimum development of resources but also helps in restoration of ecology and environment.

The term of watershed is composed from two words water and shed, meaning of 'shed' is to separate. Originally watershed came to be used to denote a divide line which separates a drainage basin from another. Watershed is a geographical area where in rain water falling in drain into a common point, it is a unit of land on which all water that falls collects by force of

gravity, runs via common outlet. Watershed is defined as an area enclosed in a catchment boundary of a river basin. It is enclosed by two ridgelines and it has a natural outlet.

The watershed can be defined as “**catchments area of a particular stream or river**”.

Objective of Study

General objectives of the present research paper are

- To take information about watershed Development Concept.
- To comparative study of before and after the watershed development work and its impact on cropping pattern in village.

Hypotheses: Watershed area development brings about changes in cropping pattern, in villages.

Data Collection and Analysis Methods

The present study is based on investigation, information, about various spot observations. Data will be collected from primary and secondary sources. It was decided to collect maximum information through secondary sources. The primary data was collected from them with the help of questionnaires. Appropriate representation was given to the farmers possessing holders. For the purpose of the study, a total number of 60 (10%) households from village have been selected through Multi Stage Random Sampling Method.

Secondary data from watershed development work & Farm Pond beneficiaries were selected randomly based on the availability of list of beneficiaries which is received from the department. Project reports, socio - economic review, gazetteers, reference books, research articles, internet etc. and numerical data information has been analysed.

Study Area

Talmod is a large village located in Omerga tahsil of Osmanabad district, Maharashtra. It is situated 12km away from sub-district headquarter. He is the part of Bhima River Watershed Area. Talmod village is also a gram panchayat. Micro Watershed area code no. BM-11/03/02, 03. Village total geographical area 972.38 (ha) and also treatable area are 855.69 (ha), Area treated Under IWMP/DPAP /Hariyali/ Other Schemes is 835.66 (ha). The village located at 17°49'40'' North latitude and 76°45'04'' East longitude. Talmod village has population of 3183 out of which 1619 are males while 1564 are females as per population census 2011.

The watershed project area falls in agro climatic zone - assured rainfall zone. The project area receives unreliable annual rainfall of about 662.15 mm. The average maximum and minimum temperature of the area is 41⁰C and 10⁰ C. The rainy season is most humid than the

rest of the year.

Study area Map

<https://www.mapsofindia.com/maps/maharashtra/tehsil/osmanabad.html>

Impact on Cropping Pattern

The information received by the people of the village selected for getting the information of the pickup was used while collecting information, the information collected from the farmer’s family and the crop taken before the watershed area development crops and later crops was collected.

The following table no. 1.1 is given information about

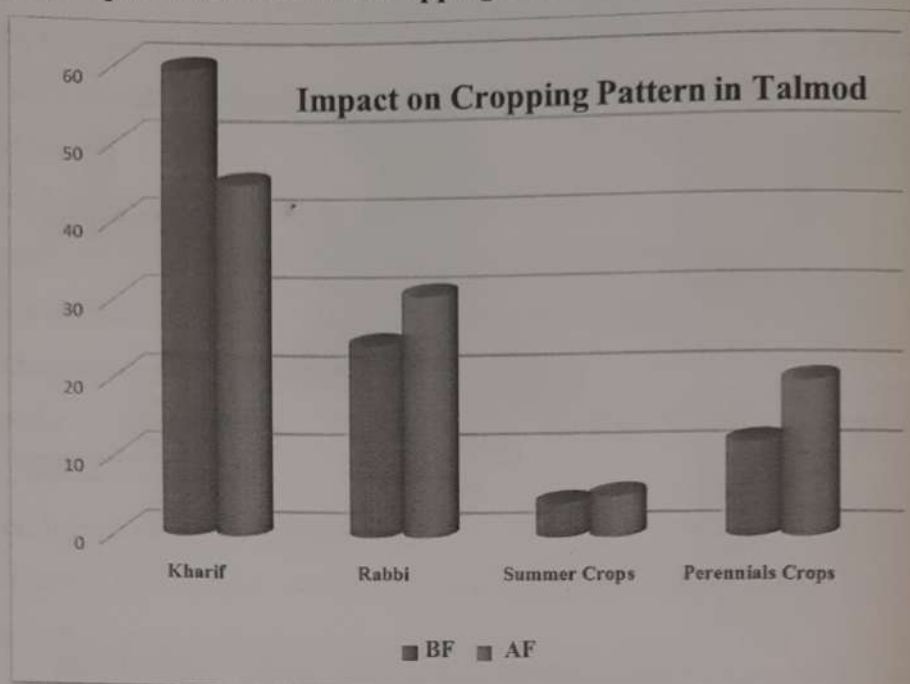
Impact on Season wise Cropping Pattern in Talmod villages (Area in Acre)

Sr. No.	Season	Before (BF)	After (AF)	Increase/ Decrease
1	Kharif	753 (59.67)	661 (44.81)	-12.22
2	Rabbi	307 (24.33)	451 (30.58)	46.91
3	Summer Crops	53 (4.20)	76 (5.15)	43.40
4	Perennials Crops	149 (11.81)	287 (19.46)	92.62
Total Area in Acre.		1262	1475	16.88

Source: Primary Survey (Computed by Researcher)

Note: Figures in Parentheses indicate percentages

Graph No. 1.1, Impact on Season wise Cropping Pattern in Talmod villages

The above table and graph number 1.1 is given Talmod villages season wise area of crops and season wise field area of crops in Acres. it implies that before the village works in the area of watershed area development, the area under different crops in all selected villages was Kharif 59.67 percent, Rabbi 24.33 percent, summer crops 4.20 percent and perennials crop 11.81 percent respectively.

According to the change in the area under this crop area, their ratio is Kharif 44.81 percent, Rabbi 30.58 percent, summer crops 5.16 percent and perennials crops 19.487 percent change in crops respectively. This leads to conclusion that after watershed area development, the Kharif has decreased by 12.22. In the area of rabbi crops 46.91 percent, summer cropped area 43.40 percent and perennials have been increased by 92.62 percent in the field of cropped area.

Conclusions

- The Kharif crop area has decreased by 12.22 percent after the watershed area development in the selected villages of cropping pattern, but the Rabbi crop area has increased by 46.91 Percent.
- After the watershed area development changes has occurred in Kharif crops. The area under cultivation of Bajra, Jowar, Cotton, Tur, Mug and Udid is decreasing and there is an increase in area under Soyabean and other crops.
- Percent, Summer Crops area 43.40 percent and perennials crops area by 92.62 percent.

References

1. **Aslam Mahmood (1999)**, Statistical Methods in Geographical Studies, Rajesh Publication, Delhi.
2. **Dr. Virender Singh Arya (2014-15)**, Annual Report, Soil Survey Officer, Soil & Land Use Survey of India, Ministry of Agriculture & Farmers Welfare, Government of India, New Delhi.
3. **Government of Maharashtra, Annual Plan (2014-15)**, At a Glance, Planning Department, Government of Maharashtra
4. **Shrikant Karlekar (2006)**, Statistical Analysis of Geographical Data, Diamond Publication, Pune.
5. Vasundhara Panlot Vikas Yantrna, Agriculture Office, Pune.
6. **Water Conservation Guide, GSDA (Dec -2014, Dec-2015, July-2017)**, vasundhara Panlot Vikas Yantrana Traymasik vasundhara, Land Resource Department, Rural Development & Water Conservation Department, Government of Maharashtra.
7. Maharashtra Remote Sensing Application Centre Website
<http://www.mrsac.gov.in/en/maps>
8. <https://gsda.maharashtra.gov.in/english/index.php/GWRechargePriorityMap>
9. <https://bhuvan-pp1.nrsc.gov.in/iwmp/index>.
10. <http://www.census2011.co.in/data/village>
11. <https://villageinfo.in/maharashtra>

“The Railway Strike of 1974 and Its Long Lasting Effects”

Mr. Dhananjay R. Jawalekar
(Asst. prof. in History)
Shri sant Gajanan
Mahavidyalaya Kharda.

Abstract:

The conflict in human life is a common, general and regular issue. There are conflicts and crisis in individual's life- which starts from family to professional level as well as social level. During 1974, such a historical, long lasting, effective strike was the part of individual conflict. This strike was made by Indian Workers Union under the guidance of George Ferdinand. It was strike by Indian Railway Employees. This was the huge strike in the History of Indian Railway Department. The common life was also disturbed due to this strike and Worker Union had shown their power during the strike. The misuse was also taken against Government of this strike. The former Prime Minister of India on the said period was Hon. Late Indira Gandhi. Using the political power, and Army department's support, she got success to divert the strike but it has shown its long lasting impact on India.

The current paper focuses on the long lasting impact of the Railway Worker Union strike 1974 in India.

Keywords: Crisis, Government, Indian Railway Workers Union, Railway Department, etc.

.....

Introduction:

As far as Indian economy is concerned, the greatest business and money earning resource is Indian Railway. In the year 1974, there were 14 Lac railway employee which was 10% of other common business/working sectors of India. It is not wrong to say that Indian Railway was Indian Railway was the backbone of Indian National Finance Department. Therefore, the impact of Indian Railway Union Strike, on Indian economy was very high, notable and long lasting. “From 1973 to 1974, during this one year, there were total 75 different Railway Departments that preferred to go for the strike. The most popular strikes were by Low workers, driver union, few things of these teams were accepted, but the contrast impact is that due to this strike, the base of huge level strikes was founded1”

We can say that these 75 strikes were the mock trail of strike 1974, which had covered National Level Strike. There were strikes by Railway employees from several departments, but they were not constituted in any specific manner or formal way. Already due to draught on 1972- the period of 1973-74 was worst time period in which survival of life was major question due to lack of Basic needs of day-to-day life. In that time the ‘Sukadi’ was distributed as food to poor labour, even the mixture and as a part of corruption.

Hypothesis:

- a. The Railway strike of 1975 was an outcome of violent workers.
- b. Due to this strike, the people of the Nation opposed directly to the government of India.

Methodology of the Study:

The current study is totally descriptive based study in which only secondary course as the printed in the form of books, journals, periodicals; newspapers were used to collect the data.

Two Parties of Railway Workers:

The coalitions in political parties were started after 1967, and this political competition is entered into workers field, too.

All India Railway man's Federation (AIRF) was introduced by communist party National Federation of Indian Railway man (N.F.I.R) was introduced and it was having the influence of congress party over the Federation. Apart from these two main parties, there were around 200 different parties as communist, Marxism communist and Jansangh came forward.

To dominate the Railway workers, different railway department started to establish their own communities to fight with strong competition.

The Revolutionary period of Indian Railway Department:

This period can be called as the Revolutionary period of Indian Railway Department. As per "Go Slow" slogan, sudden issues of strike arose in the Railway Department of India.

There were violent action and reaction of these Railway Unions with the Government of India. The Railway Minister of the time Mr. L.N. Mishra didn't want any kind of conflict; on the contrary, Employee Minister Mr. Raghunath Reddy wanted his dominant leadership with the support and collaboration of opposition political party. Because of him the demands of loco-employee were accepted. But there was a different and unexpected result of Government surrendering to Railway Worker Union as the leadership pattern of both railway worker union parties changed. George Farnandis was selected as the President of AIRF against the Peter Alwaris. George declared that Railway strike might change the History of the Nation. To him there were two major aspects which could work to change the History of Nation i.e. financial crises versus 20L Railway employees on strike. So he constituted a National Level Railway Worker Union. All small, large union joined it, except National Federation of Indian Railway man. The aim of this union was to convert the Railway strike as a National Level Railway Strike, develop a new History in Indian Railway Strike, and develop a new History in Indian Railway Department. And with this huge, historical strike, anytime, they could bid adieu to congress/Indira Gandhi's Government Ruling party.³ On the other side, the Government had also tried to provide news through Radio Broadcasting for the misinterpretation to common citizen. Because if this strike will spread across the nation, then it was very hard to cover the economical financial crises faced by India.⁴

Government was trying and showing that they were compromising with Union and on the other side, they were working to damage the strike of Railway employee union. They were planning to

attack the weaponless strike union people. Rather than accepting and thinking on the demands of union, Government was planning to end the strike by violence method.

The employee union was well aware about this dual policy of Government. They sent a notice on 23rd April. Emergency Indian Security Act was declared and the strike was illegal- it was proved by government. The compromising meeting was decided to held on 27th April, before that the government had cancelled passenger railways and started strike by government; displayed large banners and news to take support of common people. The deadline for railway union was the month or May, while Government started before it.

The strike was for the implementation of same laws for railway employee which was for the other employees, temporary staffs should be converted into permanent staff, railway employees should get rights of trade union etc demands were these of the union. Government was very strictly against these all demands.

The government was trying to teach all kinds of strike through Railway strike, so they were firm on their opinion. George was travelling across the Nation and making people aware about the policy of government. He challenged all workers, “Be aware of your strength. If the railway continues the strike for seven days, all

“He was the leader who can be called as the Kedar who has the vision how Nehru Gandhi family are playing with the emotions of common people. He can be a part of social political party leader as the opposition strong party leader.”

Farther George Farnandis was a great public speaker who can keep many eyes towards his speech. His speeches were studies and he had acquired the skill of 10 languages.” Therefore, in worker union he had a specific and notable respect as a good leader.

Indira Gandhi tried to destroy the Railway strike at all level. She tried to keep hungry to all workers with their family; Bombs were dropped on their society. Army & navy force were called to destroy the strike. Saving railway from accidents, controlling the signal, any force in the train activities were done by the government under the title of security of common people.

On the 22nd day of strike, the inhuman behavior of the government was denied by all people, yet so called high class society appreciated the handling technique of Indira Gandhi. Few people

were having fear that Indira Gandhi was working against democracy. She was misusing her power against Railway union strike. But those were uncontrolled activities during that period, another option in front of her. Yet she did not accept any demand of railway union workers. There were shocking reactions of people about it and work was distributed. Government got success to end the strike but national Radical and foreign library union criticized government.

All thermal power stations will be closed. Ten days strike may close steel industries and if they are closed it will affect for a year, because steel industries needs nine months to start back. The whole nation may be a part of railway union workers. There was plan to move the train fuel with basic food and needs of human life from train track. Indira Gandhi was well aware about the huge loss of this strike. The strike of Gujrat and Bihar, the opposition by Jaypraksh narayan etc were challenged in front of her who were challenging to the prestige and working capacity. Indian communist party did not supporting to Gujrat and Bihar strike. But they supported George Farnandis Railway strike. George and Dange were continuously conveying that these strikes will be at union level only. This is only in respect to financial support. But Indira Gandhi was spreading her views that it is not limited with Railway union and this is a great plan by leader behind it, was the view of Indira Gandhi. Business, Railway, Fabrication, industries, Banking, Insurance etc all sectors were also suffering because of government harassment. And these are the true wheels of the national development which needs to know about their strength. This was identified by George Farnandis. He was the man who can identify the industries towns, the middle class living in that town, leaders and political leaders and their influence on the life of these people.

The reason behind Radical's criticism was the sympathy for worker union. On 20th May, in 'The Times of India', under the title of Ferman's page, it was mentioned. There was no systematic and legal demand by worker union leader, the main aim of strike was financial loss and paralyze the administration of the Government. Therefore, they demanded huge things which could never be accepted. First they increased the expectation of Railway worker, and then united the important department of railway and latter closing all the railway services was their next plan. But suddenly they went on strike under the title 'Go Slow' and violent techniques were used against officers.

There is one more side of Railway strike. Jaiprakash strike could be proved as a supportive strike to railway strike and it could work as the major tool to move Indira Gandhi's party from ruling the nation and all opposition parties could come together and coalition political party would be running party. But except Indian Communist party, other communist party called Jaiprakash strike as 'Fascist strike'. To create political instability America was supporting to Jaiprakash, so he could not receive proper support.

With the reason of strike, in the nation 'chili', the political ruling party was changed and same efforts were made CIA in India- it was the blame by communist party.

During the railway worker union strike, the animally behavior, devil activities of ruling parties were seen. If workers were not found at home to arrest, they would harass the families, wife, children, etc. they were thrown out of their home at midnight, were abused, and cursed. In the prisons of Gujrat, Maharashtra, Uttar Pradesh and West Bengal the worst inhuman activities were seen. Therefore, railway strike created totally distributed environment in the common people's lives.

'On May 28th, 1974, the three week, old strike became victim of another high incidence of infant mortality in India. But it was estimated to have cost the country Rs. 500C in twenty days.'

This strike affected the finance department of nation and new force of Indira Gandhi came in front of people. Same thing happened with railway worker union- 'we won, we lost' was the approach of both parties. George after his imprisonment delivered his speech at Mumbai Azad Maidan and 'Unified Union of Railway worker live long' and 'George Live long'- such slogans were used. Around 70 workers were suspended from Kurla carshade. After the strike, when 109 more employees were to be suspended, around 1800 workers from Kurla workshop adapted sitting strike. All shades were rounded by SRP but there was no fear, no anxiety amongst workers.

On the other side, officers, capitalists were openly appreciating the efforts and success of Indira Gandhi, later entrepreneurs also started to speak that workers need to be punished.

After the railway strike, many industrialist accepted strict policies. They started to take help of government police department. Though, the railway worker union lost their strike, and

government won, the opposition party won. All opposition parties came together and they proved the power of unity to ruling government of India.

“He was the leader who can be called as the Kedar who has the vision how Nehru Gandhi family are playing with the emotions of common people. He can be a part of social political party leader as the opposition strong party leader.”

Farther George Farnandis was a great public speaker who can keep many eyes towards his speech. His speeches were studies and he had acquired the skill of 10 languages.” Therefore, in worker union he had a specific and notable respect as a good leader.

Indira Gandhi tried o destroy the Railway strike at all level. She tried to keep hungry to all workers with their family; Bombs were dropped on their society. Army & navy force were called to destroy the strike. Saving railway from accidents, controlling the signal, any force in the train activities were done by the government under the title of security of common people.

On the 22nd day of strike, the inhuman behavior of the government was denied by all people, yet so called high class society appreciated the handling technique of Indira Gandhi. Few people were having fear that Indira Gandhi was working against democracy. She was misusing her power against Railway union strike. But those were uncontrolled activities during that period, another option in front of her. Yet she did not accept any demand of railway union workers. There were shocking reactions of people about it and work was distributed. Government got success to end the strike but national Radical and foreign library union criticized government.

Conclusion: Thus, these Railway strike had proved that if Railway department is on strike for more than a week, all thermal power stations will be closed. Ten days strike may close steel industries and if they are closed it will affect for a year, because steel industries needs nine months to start back. The whole nation may be a part of railway union workers. There was plan to move the train fuel with basic food and needs of human life from train track. Indira Gandhi was well aware about the huge loss of this strike. The strike of Gujrat and Bihar, the opposition by Jaypraksh narayan etc were challenged in front of her which were challenging to the prestige and working capacity. Indian communist party did not supporting to Gujrat and Bihar strike. But they supported George Farnandis Railway strike. George and Dange were continuously conveying that these strikes will be at union level only. This is only in respect to financial

support. But Indira Gandhi was spreading her views that it is not limited with Railway union and this is a great plan by leader behind it, was the view of Indira Gandhi. Business, Railway, Fabrication, industries, Banking, Insurance etc all sectors were also suffering because of government harassment. And these are the true wheels of the national development which needs to know about their strength. This was identified by George Farnandis. He was the man who can identify the industries towns, the middle class living in that town, leaders and political leaders and their influence on the life of these people.

References:

1. Indira Gandhi: Banglore te Raaibareli, V.S. Valimbe, Abhijeet Prakashan, Pune, 2015, 5th Edition, Page no. 246
2. Aanibani ani Aamhi, Editor: Usha Mehta, Granthaji Prakashan, First Edition, 2006, Page No. 121
3. Indira Gandhi, Ek Vaadali Parva: Godbole Madhav, Rajhans Prakashan, Pune, First Edition, 2017, Page No. 82
4. Indira: Katherine Frank, Mehta Publication House, Pune, 2012, Fifth Edition, Page No. 465
5. Mother India, Pranay Gupte, Manovikas Prakashan, Pune, First Edition, 2014, Page No. 390
6. Pupul Jaykar, Indira Gandhi, Rajhans Prakashan Pune, Fifteenth Edition, 2013, Page No. 251
7. Aanibaani ani Aamhi, Editor: Usha Mehta, Ibid, Page No. 263
8. Indira Gandhi Ek Vaadali Parva, Madhav Godbole, Ibid, Page No. 84
9. Indira Gandhichi Don Rupe, Uma Vasudev, Ajab Pustakalaya, Kolhapur, First Edition, 1977, Page No. 116
10. Gandhi Nantarcha Bharat, Ramchandra Gupta, Majestic Prakashan, Mumbai, First Edition, 2011, Page No. 585

An International Multidisciplinary Half Yearly Research Journal

GENIUS

ISO 9001:2008 QMS
ISBN / ISSN

Volume - VI, Issue - I, August - January - 2017-18
ISSN 2279-0489

Impact Factor - 4.248 (www.sjifactor.com)

Is Hereby Awarding This Certificate To

श्रीकांत दत्तात्रय तनपुरे

An Recognition of the Publication of the Paper Entitled

लोकगीतांचा सामाजिक व वाङ्मयीन अभ्यास

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal

Editor : Vinay S. Hatole

Ajanta Prakashan

Jaisingpura, Near University Gate,
Aurangabad. (M.S.) 431 004

Mob. No. 9579260877, 9822620877

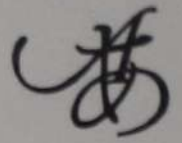
Tel. No.: (0240) 2400877,

ajanta1977@gmail.com, www.ajantaprakashan.com

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal

ISSN 2279 - 0489

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
HALF-YEARLY RESEARCH JOURNAL

GENIUS

Volume - VI
Issue - I
August - January
2017-18

**Ajanta
Prakashan**

२६	प्रा. डॉ. विनायक पवार	संत तुकारामांच्या साहित्यातील सामाजिकता	११८-१२१
२७	प्राचार्य डॉ. गजानन जाधव	मराठी भाषा व साहित्यातील संशोधनाच्या नव्या दिशा	१२२-१२४
२८	डॉ. स्मिता शिंदे	उपयोजित इतिहास आणि मूर्तिशास्त्र	१२५-१२९
२९	प्रा. डॉ. खिस्ते ओंकार बाळकृष्ण	आर्थिक विकासात लघु वित्ताची भूमिका	१३०-१३३
३०	श्रीकांत दत्तात्रय तनपुरे	लोकगीतांचा सामाजिक व वाङ्मयीन अभ्यास	१३४-१३५
३१	डॉ. विनोद राऊत	नामदेव ढसाळांच्या कवितेचा घाट	१३८-१४२

'जिनिअस' या सहाय्यी प्रसिध्द झालेली मते मुख्य संपादक, संपादक मंडळ व सल्लागार मंडळास मान्य असतीलच असे नाही. या नियतकालिकात प्रसिध्द करण्यात आलेली लेखकाची मते ही त्याची वैयक्तिक मते आहेत. तसेच शोध निबंधाची जबाबदारी स्वतः लेखकावर राहिल.

हे नियत कालिक मालक, मुद्रक, प्रकाशक विनय शंकरराव हातोले यांनी अजिंठा कॉम्प्युटर अँड प्रिंटर्स, जयसिंगपूरा, विद्यापीठ गेट, औरंगाबाद येथे मुद्रित व प्रकाशित केले.

लोकगीतांचा सामाजिक व वाङ्मयीन अभ्यास

श्रीकांत दत्तात्रय तनपुरे

सहाय्यक प्राध्यापक, मराठी विभाग, श्री संत गजानन महाविद्यालय, खर्डा.

उद्दिष्ट्ये

1. लोकगीताचे स्वरूप समजावून घेणे.
2. लोकगीत निर्मितीच्या प्रेरणांचा शोध घेणे.
3. सांस्कृतिक गोष्टींना नव्याने उजाळा देणे.

प्रास्ताविक

भारतातील लोकगीतांची परंपरा फार प्राचीन आहे. समाज अस्तित्वात येऊन त्यांचे सामूहिक जीवन सुरु झाले तेव्हापासूनच लोकगीतांची परंपरा अव्याहतपणे सुरु आहे. प्रभाकर मांडे म्हणतात, जेव्हापासून लिखित वाङ्मय उपलब्ध आहे तेव्हा पासूनच्या सगळ्याच वाङ्मयात लोकगीतांचे उल्लेख सापडतात. यावरून असे समजते की, फार पूर्वीपासून लोकगीते समाजात प्रचलित होते. वेद, पुराणे अशा वाङ्मयात लोकगीता संबंधीचे उल्लेख ठिकठिकाणी सापडतात. लोकगीते परंपरेने नित्यनूतन स्वरूप धारण करीत असतात.

लोकगीतातील मिथके, प्रतीके, प्रथा परंपरा, संकेत इत्यादींचा शोध घेऊन ऐतिहासिक, सामाजिक, वाङ्मयीन तथ्ये मांडण्याचा किंवा सांस्कृतिक अन्वयार्थ लावण्याचा प्रयत्न करता येतो. तसेच सांस्कृतिक मानवशास्त्र, भाषाशास्त्र आणि लोकभाषा, समाजशास्त्र, धर्मशास्त्र यासारख्या ज्ञानशास्त्रांचा विस्तार लोकगीतासारख्या साधनसामग्रीच्या आधारे करता येतो. म्हणून लोकगीते किंवा लोकसाहित्य हे प्रभावी साहित्य असल्याचे समजते.

लोकगीतांची उत्पत्ती

लोकगीतांची परंपरा प्राचीन आहे. जेव्हापासून लिखित वाङ्मय उपलब्ध आहे तेव्हापासूनच्या वाङ्मयात लोकगीतांचे उल्लेख सापडतात. समाजामध्ये विविध लोकगीते रूढ आहेत. “लोकगीतांची परंपरा जुनी असून वैदिक युगातही विविध विधी प्रसंगी गीते गायिली जात असत. पुत्र जन्म, उपनयन विधी विवाहादी प्रसंगी गीते गायिली जात होती. या गीतांना ‘गाथा’ हा शब्द वापरला जात होता. श्रीमद्भागवतातील दशमस्कंधात कृष्णजन्माच्या वेळी स्त्रियांनी एकत्रितपणे गाणी गायिल्याचे उल्लेख आढळतात.”^१ वैदिक युगामध्ये आपल्याला लोकगीते गायिलेली दिसून येतात. तसेच तिसऱ्या शतकापासून प्रकृत भाषेत लोकगीते रूढ असल्याचा उल्लेख आढळतो. अपभ्रंशकाळात लोकगीतांचे स्वरूप आणि त्यांची लोकप्रियता ही ब्राम्हण काळापेक्षाही अधिक होती, असे आचार्य हेमचंद्र कृत ‘काव्यनुशासनात’ संकलित केलेल्या लोकगीतांच्या अवतरणावरून म्हणता येते.

यादवकाळापासून दळणकांडणाच्यावेळी स्त्रिया ओवीगीते गातात, असा उल्लेख सापडतो. सोमेश्वर नृपतीच्या 'मनसोल्लास' या ग्रंथात स्त्रियांच्या ओव्यांचा निर्देश आहे. सोमेश्वराने या ग्रंथात निरनिराळ्या रागतालांची माहिती सांगताना महाराष्ट्रातील बायका कांडतांना ओव्या म्हणतात, असे म्हटले आहे. तसेच महानुभाव वाङ्मयात 'धवळे' यांचे उल्लेख प्रसिद्ध आहेत. अशा प्रकारे आपल्याला वेगवेगळ्या कालखंडात लोकगीते आढळतात.

लोकगीत संकल्पना

लोकवाङ्मयाचा बराचसा भाग लोकगीतामध्ये मोडतो. लोकवाङ्मयाची सुरुवातच लोकगीताच्या रूपाने झाली आहे. लोकगीत म्हणजे 'लोकवाङ्मयाचा आत्मा' असे म्हणण्या इतपत लोकगीत लोकवाङ्मयात महत्वाचे ठरते. लोकगीताचे महत्त्व विशद करताना ना.रा.शेंडे म्हणतात, "लोकसाहित्याची जी अनेक अंगे उपांगे आहेत त्यात लोकगीत हे विशेष भरदार अंग आहे. ते तेजस्वी अंग म्हणजे खेडूतांच्या जीवन संस्कृति, रिती-रिवाज आदींचे जिवंत चित्र उमटवणारा अगदी स्वच्छ आरसाच होय."² यातून लोकगीतांच्या महत्त्वा बरोबर लोकगीतांचे लोकजीवनातील स्थानही स्पष्ट होते. लोकगीत लोकजीवनातून आकारास येत असले तरी लोकजीवनाला लोकगीतामुळे एक आकार येतो, हेही विचारात घेण्यासारखे आहे.

लोकसाहित्य आणि मानवी जीवन यांच्या इतिहासाचा वेध घेतल्यास त्या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू वाटतात. लोकसंस्कृतीचे प्रतिबिंबच लोकगीतात उमटलेले पाहावयास मिळते. या लोकगीतांवर प्रत्येक काळाचा प्रभाव पडलेला आहे.

लोकगीतांचे स्वरूप

लोकगीत हे जिवंत काव्य असते मराठी लोकगीतांचा भाग असणारी लोकगीतेही लोकांनी लोकांसाठी तयार केलेली गीते असतात, असे म्हणता येते. मानवी जीवनाचे असे एकही अंग नाही की, ज्याचा उल्लेख लोकगीतात नाही. श्रमपरिहार, मनोरंजन धार्मिक विधीचे एक एक अंग म्हणून व मानवी भावभावनांचे, विचारांचे विशेषांचे प्रतिबिंब लोकगीतातून पाहावयास मिळते.

लोकगीतांचा उगम निरक्षरात झालेला असून कर्ता अनामिक असतो, अज्ञात असतो, लोकगीतामधून लोकरूढी परंपरा, लोकविधी, लोकसंकेत यांचे दर्शन घडते. लोकगीतांमुळे आपल्याला त्या त्या प्रदेशाची भौगोलिक, सामाजिक व सांस्कृतिक घटकांची ओळख होते. प्रत्येक प्रदेशातील बोलीभाषा निरनिराळी असते. बोलीभाषेच्या शब्दरूपामुळे आपल्याला भाषेच्या मुळाशी जाता येते. लोकगीतातून घडणारे समजजीवनदर्शन हे व्यापक असते. सखोल असते. तसे समाजाचे हितजोपासणारेही असते. लोकगीतात त्यांच्या भावभावनांचा, त्यांच्या विचारांचा व कल्पकतेचा अविष्कार होत असतो. लोकगीत हे आत्मनिष्ठ असते. स्वानुभवातून आल्यामुळे कधी-कधी गंभीरपणाही आलेला दिसून येतो.

लोकगीतांच्या प्रेरणा

लोकगीतांच्या प्रेरणा समिश्र स्वरूपाच्या असतात. व्यक्तिगत, सामाजिक आणि कलात्मक या प्रेरणांचा संयोग असतो. समजजीवनातील दीर्घ आणि मौखिक स्वरूपातील अस्तित्त्वामागे प्रामुख्याने सामाजिक स्वरूपाच्याही प्रेरणा असतात. त्यातून मानवी जीवनाच्या सर्व अंगासह लोकगीत अवतरते. म्हणूनच त्यातून

लोकसंस्कृतीचे दर्शन घडते. धर्म, भाषा, विधी, प्रथा इत्यादींशी संबंधित असलेल्या कार्यांशी लोकगीते निगडित असतात. व्यक्तीच्या अनुभवातूनच लोकगीतांना प्रेरणा मिळत असते. याशिवाय जे जे एकले, पहिले, अनुभवले त्याचाही आविष्कार लोकगीतांतून होतो. समाजाचे समाजमनाचे आंतरिक भाव प्रकट करण्याच्या उर्मीतूनही लोकगीतांची निर्मिती होताना दिसते. तसेच स्थळ, काळ, व्यक्ति, भाषा यांचाही परिणाम लोकगीतावर होत असतो.

• लोकगीतातून चित्रित होणारा आशय

१ स्त्रीगीता मधून चित्रित होणारा आशय

स्त्रिया आपल्या भाव-भावना, वेदना, दुःख, आनंद, नातेसंबंधाची ओढ आपल्या लोकगीतातून व्यक्त करतात. ही फार पूर्वीपासून चालत आलेली परंपरा आहे. “यादव काळापासून दळणकांडणाच्या वेळी स्त्रिया ओवीगीते गातात असा उल्लेख येतो. सोमेश्वर यांच्या ‘मनसोल्लास’ या ग्रंथात महाराष्ट्राच्या बायका कांडताना ओव्या म्हणतात असे म्हटले आहे. येथून पुढे महाराष्ट्र निर्माण झालेल्या मराठी वाङ्मयात स्त्रियांच्या मौखिक गाण्याचे अनेक उल्लेख आढळतात. महानुभाव वाङ्मयात ‘धवळे’ यांचे उल्लेख प्रसिद्ध आहेत. लोकगीते मौखिक परंपरेने चालत येतात या त्यांच्या विशेषामुळे त्यांची परंपरा, लिखित ग्रंथांच्या सामग्रीमध्ये आढळणाऱ्या स्पष्ट-अस्पष्ट उल्लेखावरूनच शोधावी लागते. तरीही जे काही उल्लेख सापडतात त्याआधारे भारतात आणि महाराष्ट्रात लोकगीतांची दीर्घ अशी परंपरा आहे असे म्हणता येते.”^३ यावरून असे लक्षात येते की स्त्रीगीतांची परंपरा खूप जुनी आहे. ही परंपरा महाराष्ट्रात आजही चालू आहे. पूर्वी सारखे जास्त प्रमाणात ही गीते गायिली जात नसली तरी विधी, सण, उत्सवाला स्त्रीगीते आजही गायिली जातात. तंत्रज्ञानाच्या युगामुळे लोकगीत गाण्याचे प्रमाण कमी झालेले दिसते. उदा. पूर्वी स्त्रिया जात्यावरती दळण दळत असत परंतु आता हे दळण गिरणीत दळले जाते. तसेच आधुनिकीकरणामुळे मनोरंजनाचे साधने जास्त झाली. त्यामुळे स्त्रीगीताकडे दुर्लक्ष झालेले दिसून येते. असे असले तरी स्त्रीगीतांची परंपरा आजही चालू आहे. जेव्हा स्त्रिया जात्यावरती दळण दळायला बसतील तेव्हा त्यांच्या तोंडून आपोआप गीत गायिले जातात.

स्त्रीगीतांमधून स्त्रिया आपल्या संबंधीत माणसाचे गुण-दोष गातात. उदा. नवरा, सासू-सासरा, मुलगा-मुलगी, भाऊ-बहीण, आई-वडील इ. व्यक्ति विषयी स्त्रिया गीत गाताना दिसतात. स्त्रिया अशा गीतातून आपल्या भाव-भावना प्रकट करतात. या गीतांचा आशय आपल्या संबंधीत व्यक्ति विषयीचे प्रेम किंवा त्या व्यक्तीचे दोष प्रकट करणारा असतो.

‘नेनंती जाऊबाई वसरीचा केर भर

बाहेरून येईन तुझा पंत माझा दीर,

आपुण चौघी बहिणी जस चौकीच्या मधी बस

लडाचा बंधू माझा जसा गुलाबी जाभ दिस.’

अशा प्रकारची नाते संबंधाचा आशय असणारी गीते स्त्रिया गातात.

२ उपासना गीतातून चित्रित होणारा आशय

आपल्या भारतीय समाजात विविध प्रकारचे धर्म एकत्रित नांदताना दिसतात. वेगवेगळ्या प्रदेशात देवदेवतांची उपासना केली जाते. गांधळी, पोतराज, वाघ्या-मुरळी, आराधी, वासुदेव, पिंगळा इ. वेगवेगळ्या देवतांचे भगत असलेले पाहायला मिळतात. हे भगत आपल्या देवताची पूजा-अर्चा, प्रचार-प्रसार लोकगीतातून करतात. असे गीते हे भगत गावामध्ये जाऊन गातात व आपल्या गीतातून देवतेचे महत्त्व, देवताची कीर्ती, देवताने केलेले चमत्कार सांगतात. व लोकांच्या मनामध्ये एक वेगळे स्थान निर्माण करण्याचा प्रयत्न करतात. अशा भागतांना लोक भिक्षा देतात या भिक्षेतूनच या भागतांचा उदरनिर्वाह चालतो.

समारोप

लोकगीते लोकमनाची सामूहिक स्पंदने असतात. रूढी, परंपरा, विधी याचे दर्शन घडविण्यासाठी समूहाकडून ती अगदी सहज बाहेर पडतात. लोकगीतातून समकालीन समाजव्यवस्थेचे दर्शन घडते. लोकगीतात वेगवेगळे संकेत असतात. लोकगीतांची निर्मिती उत्स्फूर्तपणे होत असते. दळणकांडणासह श्रमपरिहारासाठी, धार्मिक विधीसाठी लोकगीतांची निर्मिती होत असते. नव्या जुन्याचा स्वीकार करत प्राचीन काळापासून लोकगीतांची परंपरा अखंडपणे वाहत आलेली आहे व ती पुढेही अशीच वाहत राहील.

संदर्भ

१. मांडे प्रभाकर, 'लोकसाहित्याचे स्वरूप', परिमल प्रकाशन, औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती: १९७८, पृ. २३६
२. शेंडे ना.रा., 'लोकसाहित्य व लोकसंस्कृति संमेलन', पृ. १६८
३. मांडे प्रभाकर, 'लोकसाहित्याचे स्वरूप', परिमल प्रकाशन, औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती: १९७८, पृ. २३२

Peer Reviewed Referred and
UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL
MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH
JOURNAL

AJANTA

Volume-VII, Issue-IV
October - December - 2018
English Part - II
IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5 www.sjifactor.com

Ajanta Prakashan

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - VII

Issue - IV

English Part - II

October - December - 2018

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING

2018 - 5.5

www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole

M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan

Aurangabad. (M.S.)

❧ CONTENTS OF ENGLISH PART - II ❧

Sr. No.	Name & Author Name	Page No.
1	Agricultural Marketing and its Challenges in India Dr. Dinkar P. Takle Dr. Dnyaneshwar V. Gore	1-5
2	Capital Formation in Indian Economy Dr. Subhash J. Deshmukh Smt. Amruta M. Ghodake	6-12
3	A Perspective on Economic Development and Poverty Post-Economic Reforms Implemented in India Sunil B. Kapadia Dr. Venu V. Madhav	13-17
4	Dr. Babasaheb Ambedkar Contributions to The Reserve Bank of India Dr. Ashok Korade Parakash T. Kharat	18-20
5	Capital Formation in Indian Economy Dr. Khiste Onkar Balkrishna	21-23
6	Critical Study of Farmers Suicide - Causes and Remedies Dr. T. M. Gurnule	24-29
7	A Geographical Perspective on Costing of Irrigation Water in India: An Overview of Representative States Dr. Nirmala Pawar Dr. Ajay Kamble	30-36
8	Evolution of CSR in Indian Economy Dr. Bhavana Trivedi Sakshi Khatri	37-40
9	Indian Agriculture: A Review on the Role, Growth & Policy Dr. Mangala Ratan Bhate	41-45
10	Indian Agriculture: Challenges and Opportunities Dr. Mrs. Sonal Santosh Chandak	46-48
11	Food Security in India: Impact on Public Distribution System Miss. Neeta Dnyandeo Shinde Dr. Shivaji B. Yadav	49-53

5. Capital Formation in Indian Economy

Dr. Khiste Onkar Balkrishna

Dept. of Economics, Shri Sant Gajanan Mahavidyalaya, Kharda, Tal. Jamkhed,
Dist. Ahmednagar

Inroduction

The concept of capital formation is most important for the development of each and every economy. Capital plays a vital role in the modern productive system. Production without capital is hard for us even to imagine. Nature cannot furnish goods and materials to man unless he has the tools and machinery for mining, farming, forestry, fishing, etc. If man had to work with his hands on barren soil, productivity would be very low indeed. Even in the primitive stage, man used some tools and implements to assist him in the work of production. Primitive man made use of elementary tools like bow and arrow for hunting and fishing net for catching fishes. With the growth of technology and specialisation, capital has become more complex and is of superior and advanced type. More goods can be produced with the aid of capital. In fact, greater productivity of the developed economies due to the extensive use of capital, i. e. machinery, tools or implements in the productive process. Capital adds greatly to the productivity of worker and hence of the economy as a whole. Much economic development is not possible without making and using of industrial machinery, making of agricultural tools and implements, building of dams, bridges, factories, roads, railways, airports, ships, ports, harbours, etc., which are all capital. All these capital goods are man-made instruments of production and increase the productive capacity of the economy. Therefore, formation of capital goods every year greatly increases the national product or income.

Capital formation is necessary to provide people with tools and implements of production. If the population goes on increasing and no net capital formation takes place, then the growing population would not be able to get necessary tools, instruments, machines and other means of production with the result that their capacity to produce would be seriously affected. Besides this, capital, formation makes possible the use of indirect or round-about methods of production which greatly increase the productivity of the workers. Under these indirect or round-about methods of production, workers instead of working with bare hands,

work with the aid of more productive tools, instruments and machinery. in short capital formation is the pre condition of development of Agricultural, Industrial and service sector. But another side rate of saving is the base of capital formation without saving capital formation is impossible.

Objectives

1. To study the relationship between Rate of Capital formation and Rate of saving.
2. To take review of tendency of capital formation.

Tendency of Capital formation :

Rate of saving affects to capital formation and capital formation is affected to every sector like Agricultural, Industrial and service. Substitutability it is affected to National income as well as G. D. P & growth rate.

Relation between Saving, Capital formation & G. D. P

Sr. indicators	No/	Years	Rate of Saving %	Rate of Capital formation %	G. D. P growth rate %
01		2003	29.20	26.50	7.1
02		2007	38.30	35.60	9.6
03		2017	34.65	34.31	7.3
04		2016	26.40	26.40	8.2

Source : Economic Survey 2017-18, Vol. 01

In the above table we can easily find out relationship between saving, capital formation and G. D. P. Saving rate, capital formation rate and growth rate are co related to each other. Above mentioned rates are instable. When rate of saving had more at that period rate of capital formation had go to upwards. in the year.

According to Economic survey 2018-18 volume 1, This expectation is the firm belief that domestic saving and investment will soon start to accelerate. But this cannot be taken for granted. Neither saving nor investment is unduly depressed. Investment (gross fixed capital formation) rate and gross domestic saving rate are actually above the levels that prevailed throughout the 1990s. In fact, it was the boom of the 2000s that was exceptional, as India's climb to about 10 percent real GDP growth was accompanied by an unprecedented 9 percentage point pick-up in domestic saving and investment rates. The subsequent slide in investment and saving (as a percent of GDP) has merely brought these rates back towards normal levels. Specifically The ratio of gross fixed capital formation to GDP climbed from 26.5 percent in 2003, reached a peak of 35.6 percent in 2007, and then slid back to 26.4 percent in 2017. The ratio

of domestic saving to GDP has registered a similar evolution, rising from 29.2 percent in 2003 to a peak of 38.3 percent in 2007, before falling back to 29 percent in 2016.

Conclusions

- There is strong relation between saving, Capital formation and G. D. P, because Saving rate pushes to Capital formation and both rates push to GDP.
- Capital formation rate is dependent variable which depends on saving rate.
- Capital formation affected to G. D. P (Agricultural, Industrial & Service sector)

References

- Economic Survey 2017-18, Vol. 01, Govt. Of India.
- Indian Economy, Gaurav Datta & Ashwani Mahajan, S. Chand publication 2017.
- https://en.m.wikipedia.org/wiki/Capital_formation

Impact Factor - 6.261

ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

December-2018 Special Issue - LXXIX

Political History of Peasant- Workers Movements in Maharashtra

Guest Editor :

Dr. M.N. Gulve

Principal

Shri Sant Gajanan Mahavidyalaya, Kharda,
Tal. Jamkhed, Dist. Ahmednagar [M.S.] INDIA

Executive Editor of the issue

Mr. Nakul Khawale (Kharda)

Mr. Dhananjay Jawalekar (Kharda)

Chief Editor -

Dr. Dhanraj T. Dhangar (Yeola)

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS

For Details Visit To : www.researchjourney.net

© All rights reserved with the authors & publisher

Price : Rs. 800/-

32	अहमदनगर जिल्ह्यातील समाजवादी व डाव्या चळवळीतील नेतृत्वाचे शेतकरी व कामगार चळवळीतील योगदान	डॉ. संजय गायकवाड व प्रा. जिजाभाऊ घुले	141
33	शेतकरी-कामगार चळवळीतील स्त्रियांचा सहभाग	प्रा. महेश कुलकर्णी	145
34	भारतातील शेतकरी संघटना व शेतकऱ्यांच्या समस्या	प्रा. विजय गावंडे	148
35	भारतीय किसान संघ	दत्तात्रय जाधव	152
36	डॉ. आंबेडकरांनी कामगार चळवळीसंबंधी भूमिका : एक अवलोकन	प्रा. शेषनारायण वडवे	158
37	महाराष्ट्रातील शेतकरी चळवळीचा राजकीय इतिहास	दिपक भगुरे	161
38	१९ व्या शतकातील कामगारांची स्थिती सुधारण्यासाठी ब्रिटीश सरकारने केलेले कायदे	डॉ. जगदीश भेलोंडे	164
39	शरद जोशी यांच्या शेती विषयक लढ्यांचा (कापूस, कांदा, ऊस, भाव विषयी लढ्यांचा) आडाचा	डॉ. जे. एम. बोचरे	168
40	शेतकरी चळवळ आणि शरद जोशी यांचे ग्रामीण शेतकरी महिला सबलीकरणातील योगदान	डॉ. बाबासाहेब देशमुख	171
41	महाराष्ट्रातील कामगार चळवळीच्या इतिहासातील डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे योगदान	डॉ. सुनिता गित्ते	174
42	स्वातंत्र्यपूर्व काळातील महाराष्ट्रातील कामगार चळवळ	डॉ. गणपत गट्टी	176
43	शेतकऱ्यांचा संघटीत संघर्ष : मूळशी सत्याग्रह	प्रा. धनंजय जवळेकर	179
44	महाराष्ट्रातील कामगार विद्रोह: ऐतिहासिक परिपेक्ष (१८७५-९९)	प्रा. दिलीप गिन्हे	183
45	महाराष्ट्रातील शेतकरी चळवळीची वाटचाल व तिच्या पुढील आव्हाने	प्रा. नकुल खवले	187
46	महिला किसान अधिकार मंच या चळवळीचा चिकित्सक अभ्यास: विशेष संदर्भ मराठवाडा आणि विदर्भ	डॉ. आर. आर. बेनवाड	191
47	स्वातंत्र्यपूर्व काळातील शेतकरी संघटन व जागृती	डॉ. उत्तम राठोड	195
48	ऐतिहासिक कामगार चळवळ	कु. सानिया पठाण	199
49	महाराष्ट्रातील शेतकरी संघटनांची आंदोलने	शेख महेमूद शेख हलिम	208
50	लोकनेते गोपीनाथराव मुंडे यांचे उसतोड कामगारांचे प्रश्नासंबंधी विचार	डॉ. बी. के. शेष	214
51	शेतकरी आंदोलनात महिलांचा सहभाग	डॉ. जे. एम. बोचरे श्री के. डी. पल्लेवार	218
52	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी कामगारांसाठी केलेले कार्य	हनुमान वांकर	221
53	आधुनिक महाराष्ट्रातील कामगार चळवळ	डॉ. एन. डी. नाईक व डॉ. राधाकृष्ण जोशी	223
54	शेतकरी संघटना	डॉ. दिगंबर सोनवणे	226
55	महाराष्ट्रातील १८७५ चा शेतकरी विद्रोह	प्रा. गणेश वाघ	229
56	भारतातील कामगार चळवळ : एक दृष्टीक्षेप	डॉ. जे. के. भालेराव	231
57	कष्टकऱ्यांचे कैबारी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	प्रा. समाधान लोंढे	234
58	महाराष्ट्रातील शेतकरी चळवळ : काल आणि आज	डॉ. त्रिंबक राजदेव	238
59	कर्मवीर दादासाहेब गायकवाड आणि मराठवाड्यातील भूमीहीनांचा सत्याग्रह	डॉ. विष्णू वाघमारे	244
60	जायकवाडीच्या पाण्यासाठी मराठवाड्यातील चळवळी	प्रा. शिवानंद जाधव	247

Our Editors have reviewed paper with experts' committee, and they have checked the on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the paper responsible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers. Nobody can re these papers without pre-permission of the publisher.

- Chief & Executive Editor

जायकवाडीच्या पाण्यासाठी मराठवाड्यातील चळवळी.

प्रा. शिवानंद तानाजीराव जाधव
सहाय्यक प्राध्यापक, भूगोल विभाग
श्री संत गजानन महाविद्यालय, खर्डा.

सारांश :-

जायकवाडी धरणाच्या निर्मितीपासून मराठवाडा विरुद्ध नगर-नाशिक अशा पध्दतीचा पाणीवाद निर्माण झालेला होता. महाराष्ट्रातील महत्वाचे म्हणून गणले जाणारे व मराठवाडा विभागाचे भवितव्य ठरणारे धरण म्हणून जायकवाडी नावारूपाला आले मात्र त्यानंतरच्या काळात धरणाच्या वरच्या टप्प्यात असंख्य बंधारे व धरणे झाल्याने जायकवाडी धरणात येणाऱ्या पाण्याचे प्रमाण घटले. या पाण्यासाठी मराठवाड्यातील शेतकऱ्यांना-लोकप्रतिनिधींना सतत संघर्ष करावा लागतो. अनेक मंडळे प्राधिकरणे नेमून कायदे करून ही हा वाद मिटलेले नाही. त्यामुळे त्यावर प्रभावी उपाययोजना करणे आवश्यक आहे.

❖ प्रस्तावना :-

भविष्यात पाण्यावरून युद्धे होतील असे अनुमान फार पूर्वी कुणी काढले तेव्हा ती अतिशोक्ती वाटत असावी, मात्र सध्या सर्वत्र सुरू असलेले पाणीतंटे बघितले की त्याची सत्यता दिसून येते. व पाण्यावरून तिसरे महायुद्ध होईल की काय अशी शंकाही मनात निर्माण होते. अलीकडच्या काळात कमी होत चाललेले पर्जन्याचे प्रमाण, पर्जन्यातील लहरीपणा, पर्जन्यातील खंड याचा परिणाम शेती, उद्योगाबरोबर सामान्य माणसावर सुध्दा होताना दिसतो.

चालू वर्षी मराठवाड्यातील पर्जन्याचे प्रमाण, त्यातील खंड, परतीच्या पावसाची गैरहजेरी या कारणांमुळे विभागातील धरणे पूर्ण क्षमतेनी भरली नाहीत. खरिप व रब्बी पिकांचे उत्पादन घटले. भर पावसाळ्यात पिण्याच्या पाण्यासाठी टँकरचा वापर सुरू झाला यावरून मराठवाडा विभागात नेहमीप्रमाणे परत दुष्काळी परिस्थिती निर्माण झाली. यातून नेहमीप्रमाणे पाऊस कमी झाला की पाण्यावरून निर्माण होणारा वाद निर्माण झाला. गोदावरी खोऱ्यातील पाण्यासाठी नगर-नाशिक विरुद्ध मराठवाडा हा वाद तिब्र झाला. उर्ध्व खोऱ्यातील येणारे पाणी जागो जागी अडवले जात असल्याने मराठवाड्याला आपल्या हक्काच्या पाण्यापासून वंचित राहवे लागते ते हक्काचे पाणी मिळविण्यासाठी वेळोवेळी येथील जनतेला संघर्ष करावा लागतो वेळप्रसंगी न्यायव्यवस्थेचे दार ठोठावावे लागते.

धरणातील ७० टक्के पाणी शेतीसाठी २० टक्के पाणी उद्योगासाठी तर १० टक्के पाणी पिण्यासाठी वापरले जात असल्याने मराठवाड्यातील शेतकऱ्यांचा जायकवाडी धरण / नाथसागर तारणहार ठरलेला आहे. त्यातील हक्काच्या पाण्यासाठी शेतकऱ्यांना अनेकवेळा आंदोलने करावी लागतात.

प्रस्तुत शोधनिबंधात जायकवाडी धरणासाठी हक्काचे पाणी मिळावे म्हणून शेतकऱ्यांनी उभारलेल्या चळवळीचा वा आंदोलनाचा अभ्यास करण्यात आलेला आहे.

बिजसंज्ञा :- समन्यायी, पाणी वाटप, हक्क, जायकवाडी.

अभ्यासक्षेत्र :-

जायकवाडी धरण गोदावरी नदीवर औरंगाबाद जिल्ह्यातील पैठण तालुक्यात असून हे धरण १९० २९। ५२।१ उत्तर अक्षवृत्तावर व ७५० २२। ७१।१ पूर्व रेखवृत्तावर आहे. धरणाची लांबी ९९९७.६७ मीटर असून उंची ४१.३ मीटर आहे. धरणाचे एकूण क्षेत्रफळ ३५० वर्ग कि.मी. असून २९०९ दशलक्ष घनमीटर पाणी याठवण क्षमता आहे. मातीचा भराव व दगडी बांधकाम करून हे S आकाराचे प्रकल्प निर्माण करण्यात आलेले आहे.

मराठवाड्यातील औरंगाबाद जालना, परभणी, नांदेड व बीड जिल्ह्यातील शेती या प्रकल्पामुळे जलसिंचनाखाली आलेली आहे.

❖ संशोधनाची उद्दिष्टे :-

- १) जायकवाडी धरणासाठी उपलब्ध होणाऱ्या हक्काच्या पाण्यासाठी केल्या गेलेल्या आंदोलनाचा अभ्यास करणे.
- २) हक्काचे पाणी मिळवण्यासाठी केल्या गेलेल्या प्रयत्नांची माहिती मिळवणे.

❖ गृहितके :-

जायकवाडी धरणासाठी हक्काचे पाणी मिळवण्यासाठी शेतकऱ्यांना अनेक आंदोलने करावी लागली.

❖ संशोधन पद्धती :-

प्रस्तुत संशोधनासाठी द्वितीयक साधनसामग्रीचा वापर करण्यात आला असून ज्यामध्ये जलसंपदा विभागाचे शासकीय आदेश, अहवाल, विविध वर्तमान पत्रातील लेख, बातम्या, संदर्भ ग्रंथ, मासिके व इंटरनेटचा वापर करण्यात आला.

मिळालेल्या सांख्यिकीय आकडेवारीचे पृथक्करण करून विविध सांख्यिकीय पध्दतीचा वापर करण्यात आला व मिळालेल्या माहितीचे विश्लेषणात्मक पद्धतीने सादरीकरण करण्यात आलेले आहे.

❖ विषय विवेचन :-

औरंगाबाद जिल्ह्यामध्ये पैठण तालुक्यातील जायकवाडी (नाथसागर) धरण हा मराठवाड्यासारख्या वारंवार दुष्काळी परिस्थितीवर मात करण्यासाठी एक वरदान आहे. या प्रकल्पामुळे मराठवाड्यातील पाच जिल्ह्यांना नवसंजीवनी मिळालेली आहे.

गोदावरी नदीवर असलेल्या या प्रकल्पाचे भूमिपूजन १९६५ मध्ये होऊन १९७६ मध्ये हा प्रकल्प लोकार्पण करण्यात आला. मातीमध्ये बांधलेल्या धरणाचे २७ दरवाजे कौक्रीटीकरणापासून निर्माण करण्यात आलेले आहेत. या प्रकल्पावर शासनाने १९८४ मध्ये जलविद्युत प्रकल्प उभारला.

मराठवाड्याची भाग्यरेषा असलेल्या या प्रकल्पाची पाणी साठवण क्षमता २९०९ दशलक्ष घनमीटर इतकी आहे. या प्रकल्पामुळे औरंगाबाद, जालना, परभणी, नांदेड, बीड आणि अहमदनगर जिल्ह्यातील सुमारे ३ लाख ७६ हजार हेक्टर जमीन सिंचनाखाली आलेली आहे. या प्रकल्पाचे एकूण २१ हजार ७५० चौ. कि. मी. पाणलोट क्षेत्र आहे. १९७६ पासून २०१८ पर्यंत म्हणजे ४२ वर्षांत हे धरण केवळ १८ वेळा भरले.

औरंगाबाद, जालना अंबडसह २०० पाणीपूरवठा योजना या प्रकल्पावर असून औरंगाबाद मधील उद्योगांनाही यातून पाणी पुरवठा केला जातो या शिवाय परळी येथील औष्णिक विद्युत केंद्रालाही नाथसागरातून पाणी पुरवठा केला जातो. या प्रकल्पाचे बुडीत क्षेत्र ३५ हजार चौ. कि. मी. आहे. प्रकल्पातील पाणी सुमारे २०८ कि.मी. डाव्या आणि १३२ कि.मी. उजव्या कालव्यामधून शेतीसाठी पोहचविले जाते.

वरील प्रमाणे मराठवाड्यासाठी महत्वपूर्ण असलेल्या प्रकल्पाचे पाणी नाथसागराच्या वरच्या टप्प्यात निर्माण झालेल्या अनेक धरणामध्ये व बंधान्यामध्ये अडविली जात असल्यामुळे नाथसागरात पाण्याची आवक कमी प्रमाणात होऊ लागली. याविषयी मराठवाडा वैधानिक विकास मंडळ, मराठवाडा जनता विकास मंडळाच्या माध्यमातून अनेक शेतकरी, लोकप्रतिनिधींनी जायकवाडीच्या पाण्यासंदर्भातील संकटांकडे वारंवार सरकारचे लक्ष वेधण्याचे काम केले. जायकवाडी प्रकल्प उभारणीपासून विरोधाची भूमिका घेणाऱ्या नगर-नाशिक मधील साखर सम्राट लोकप्रतिनिधींच्या दबावामुळे शासनाने पाणी प्रश्नांकडे दुर्लक्ष केले होते. त्यातून राज्यातील निर्माण झालेल्या

जलसंपत्तीतील बेस्तीला शिस्त लावण्यासाठी २००५ मध्ये महाराष्ट्र जलसंपत्ती नियमन प्राधिकरणाचा कायदा करण्यात आला. कायदा अस्तित्वात आल्यानंतरही जायकवाडी पाणी प्रश्न सोडवण्यासाठी फारसे प्रयत्न झाले नाहीत त्यामुळे २०१२ मध्ये राज्यात निर्माणा झालेल्या दुष्काळी स्थितीत मराठवाडा होरपळत असताना मराठवाड्यातील जनतेसाठी २००५ च्या कायदानुसार मराठवाड्याला पाणी सोडण्याची मागणी केली. त्या मागणीकडे गांधियाने लक्ष न दिल्याने पाण्याचा तंटा/प्रश्न प्राधिकरणासमोर व नंतर मा. उच्च न्यायालयासमोर गेला त्यामुळे शासनाने पाण्याच्या समन्यायी वाटपासाठी एच. टी. मेंढेगिरी समिती स्थापन केली. समितीने गोदावरी खोऱ्यातील पाण्याचा अभ्यास करून २०१३ ला आपला अहवाल सादर केला. समितीने आपल्या अहवालामध्ये पाणी वाटपाचे सुत्र ठरवून दिल्याने पाण्याचा वाद संपेल असे वाटले होते.

या समितीने ठरवून दिलेल्या सुत्रानुसार पहिल्या स्थितीत जायकवाडी धरणात ३७ टक्के जलसाठा असल्याचा मुळा, प्रवरा, गंगापूर, दारणा पालखेड या धरण समुहातील जलसाठा ४९ टक्के ते ७३ टक्के असावा. या स्थितीनुसार पाहिले असता मराठवाडा विभागात या वर्षी झालेल्या अत्यल्प पर्जन्यामुळे व धरणात झालेल्या पाण्याच्या कमी आवकामुळे विभागातील बहुतांशी धरणे कोरडी पडली आहेत. पावसाळ्यात जायकवाडीतील उपयुक्त जलसाठा केवळ ४९ टक्के होता. त्यात दुष्काळी परिस्थिती उद्भवल्यामुळे खरिपासाठी रॉटेशन द्यावे लागल्याने जायकवाडी धरणातील पाणीसाठा अत्यंत खालवल्याने वरिल धरणातून जायकवाडीसाठी पाणी सोडण्याची मागणी परत समोर आली.

समन्यायी पाणी वाटपानुसार जायकवाडी धरणात नगर व नाशिक जिल्ह्यातील धरण समुहात पाणी सोडणे अपेक्षित होते पण मागील ४० वर्षा पासूनचा नगर नाशिक जिल्ह्यातील लोकप्रतिनिधिंचा शेतकऱ्यांचा विरोध परत जायकवाडीला सोडण्यात येणाऱ्या पाण्याच्या विरोधात ऊफाळून आल्याने मराठवाड्यातील शेतकऱ्यांना - जनतेला आपल्या हक्काच्या पाण्यासाठी परत आंदोलने करावी लागली. व काही प्रमाणात का होईना जायकवाडी धरणात हक्काचे पाणी मिळवता आले.

यासाठी मराठवाड्यातील शेतकऱ्यांनी / लोकप्रतिनिधिंनी केलेल्या प्रयत्नांची माहिती खालील प्रमाणे आहे.

- महाराष्ट्र जलसंपत्ती नियामक प्राधिकरणाने समन्यायी पाणीवाटप धोरणानुसार २०१६ मध्ये मराठवाड्याला पाणी सोडण्याचा निर्णय दिला होता. या वेळेस ही नाशिक-नगरकरांनी विरोध करत या निर्णयाच्या विरुद्ध नाशिककरांनी कायदेशिर लढाई लढण्यासाठी कोर्टात धाव घेतली. त्या वेळेस न्यायालयाने समन्यायी पाणी वाटप धोरणानुसार मराठवाड्याला हक्काचे पाणी सोडण्याची मागणी मान्य केली.
- १२ सप्टेंबर २०१८ रोजी राज्य सरकारने शासन निर्णय काढून जायकवाडीच्या पाण्याचे फेर नियोजन केले.
- १६ ऑक्टो. २०१८ समन्यायी पाणी वाटप कायदानुसार जायकवाडी धरणातील १७२ दशलक्ष घनमिटर पाण्याची जुट भरून काढण्यासाठी जायकवाडी धरणात अहमदनगर व नाशिक जिल्ह्यातील धरणातून सहा ते सात टीएमसी पाणी सोडण्याचा निर्णय पाटबंधारे मंडळाच्या बैठकीत घेण्यात आला.
- २० ऑक्टो. २०१८ नाशिक पाणी बचाव समितीची स्थापना व त्याद्वारे मुंबई उच्च न्यायालयात हस्तक्षेप याचिका दाखल करण्याची तयारी तसेच ०३ ऑक्टो. २०१८ रोजी महाराष्ट्र जलसंपत्ती नियमन प्राधिकरण आयोगाच्या पाणी नियोजन समितीच्या बैठकीत नेवासा पाणी बचाव कृती समितीने तक्रार दाखल केल्यामुळे मुळा धरणातून जायकवाडीस पाणी सोडण्यास स्थगिती.
- २२ ऑक्टो. जायकवाडीच्या हक्काच्या पाण्यासोबत समन्यायी पाणी वाटप व्हावे यासाठी औरंगाबाद येथे तापडी या नाट्य मंडळात सर्वपक्षीय शेतकऱ्यांची व लोकप्रतिनिधिंची बैठक.

- २३ ऑक्टो. जायकवाडी धरणात उत्तरुन राष्ट्रवादी काँग्रेस पक्षाच्या वतीने मराठवाड्याला हक्काचे पाणी सोडण्यासाठी आंदोलन व तसेच रिपब्लिकन पार्टी ऑफ इंडिया (डेमोक्रेटिक) यांच्या वतीने सिचन भवनासमोर (औरंगाबाद) शेतकऱ्यांचे आंदोलन.
- २३ ऑक्टो. गोदावरी मराठवाडा पाटबंधारे विकास महामंडळाचे जायकवाडी धरणासाठी ८.९९ टीएमसी पाणी सोडण्याचे आदेश.
- २४ ऑक्टो. गोदावरी मराठवाडा पाटबंधारे विकास महामंडळाने नाशिक मधुन ३.३४ टीएमसी पाणी सोडण्याच्या निर्णयाच्या विरोधात नाशिककरांनी मुंबई हायकोर्टात तीन याचिका दाखल केल्या.
- २५ ऑक्टो. जायकवाडीसाठी पाणी सोडण्याविरोधातील याचिकेवर तातडीने सुनावणी घेण्यास उच्च न्यायालयाचा नकार, सर्वोच्च न्यायालयात दाद मागण्याचे आदेश.
- ३० ऑक्टो. जायकवाडी धरणात हक्काचे पाणी सोडण्यासाठी विधान परिषदेत मराठवाड्यातील आमदार आक्रमक झाले.
- ३० ऑक्टो. नगर-नाशिक मधील धरणातील पाणी जायकवाडीत सोडण्याविरुद्ध सर्वोच्च न्यायालयात गेल्याने विधान सभेतील विरोधी पक्ष नेते राधाकृष्ण विखे पाटील यांच्या वाहनांचा ताफा जालना औरंगाबाद रस्त्यावर शेतकऱ्यांनी व राष्ट्रावादींच्या युवक काँग्रेसच्या पदाधिकाऱ्यांनी आडवीले.
- ३१ ऑक्टो. जायकवाडी धरणासाठी ९ टीएमसी तात्काळ पाणी सोडण्याचे सर्वोच्च न्यायालयाचे आदेश.
- ०१ नोव्हें. गोदावरी मराठवाडा पाटबंधारे विकास मंडळाने जायकवाडी धरणासाठी नगर-नाशिक धरण समुहातून ८.९९ टीएमसी पाणी सोडण्याचे आदेश दिले.
- २१ नोव्हें. २०१८ पर्यंत जायकवाडी धरणात अवघे २.७ दशलक्ष घनमीटर पाणी पोहचले.

❖ निष्कर्ष :-

- १) जायकवाडीच्या हक्काच्या पाण्यासाठी मराठवाड्यातील जनतेला वारंवार आंदोलने करावी लागतात.
- २) विविध प्राधिरणाच्या निर्माती नंतर व अनेक कायदे करुनही नगर-नाशिक जिल्ह्यातील लोकांची मराठवाडा विभागासाठी पाणी सोडण्याची मनस्थिती होत नाही.
- ३) वारंवार होणाऱ्या विरोधामुळे जायकवाडी धरणात वेळेत पाणी दाखल होण्यास अडचणी निर्माण होतात.
- ४) सततच्या दुजाभाव भूमिकेमुळे मराठवाडा विरुद्ध नगर-नाशिक पाणी वाद पेटत आहे.

❖ उपाययोजना :-

पाणी हा प्रत्येकासाठी जिवाळ्याचा विषय बनलेला असुन तो विकासाचा प्रमुख घटक असल्याने पाण्यावरून केवळ जायकवाडीचाच पाणी वाद निर्माण झालेला नसुन संपूर्ण महाराष्ट्रात अशा प्रकारे वाद निर्माण झालेले आहेत. उजनी धरणावरून पूर्ण विरुद्ध सोलापूर दरम्यानही वाद सततउ फाळुन येताना दिसतो.

या वादावर तोडगा काढायचा असेल तर गोदावरी खोऱ्यातील नव्हे तर राज्यांतर्गत पाण्याचे फेरवाटप करण्याशिवाय पर्याय नाही. तोडग्यासाठी राजकीय, प्रशासकीय इच्छाशक्ती गरजेची आहे. पाणी वाटप करताना प्रदेश, जिल्हा, तालुका यांच्या सिमामध्ये न अडकता कृषी हवामान शास्त्राच्या आधारावर संपूर्ण राज्यची विभागणी करावी लागेल. संबंधीत विभागातील पिक प्रारुप, पिक उत्पादकता, जलसिचनच्या पध्दती, औद्योगिक वसाहती व पाणीपुरवठा योजनांचा अभ्यास करुन पाण्याचा ताळेबंद मांडावा लागेल व त्यानुसार पाण्याचे समन्यायी पाणी

वाटपाचे काटेकोर पालन करावे लागेल तरच या कृषीप्रधान महाराष्ट्रातील शेतीचा विकास होऊन दुष्काळाचे शाप लाभलेल्या मराठवाड्याचे प्रश्न मार्गी लागतील.

संदर्भसूची :-

- १) डॉ. संभाजी खराट -जायकवाडी प्रकल्प, संकेत प्रकाशन, सातारा.
- २) डॉ. विलास खंदारे - प्रकल्पग्रस्त समस्या आणि उपाय -चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद.
- ३) अरविंद जोशी - दुष्काळाशी दोन हात, सुविद्या प्रकाशन, सोलापूर.
- ४) दै. लोकमत - दि. १५,१६,१७ - ऑक्टोबर २०१८
- ५) दै. लोकसत्ता - दि. १६ ऑक्टोबर २०१८
- ६) दै. महाराष्ट्र टाइम्स - दि. ३० ऑक्टोबर २०१८
- ७) महाराष्ट्र जलसंपदा विभागाचे अधिकृत संकेतस्थळ

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal

Special Issue 79 : Political History of Peasant-Workers Movements in Maharashtra

Impact Factor - (SJIF) - 6.261

UGC Approved Journal

ISSN :

2348-7143

December-2018

Impact Factor - 6.261

ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

December-2018 Special Issue - LXXIX

Political History of Peasant- Workers Movements in Maharashtra

Guest Editor :

Dr. M.N. Gulve

Principal

Shri Sant Gajanan Mahavidyalaya, Kharda,
Tal. Jamkhed, Dist. Ahmednagar [M.S.] INDIA

Executive Editor of the issue

Mr. Nakul Khawale (Kharda)

Mr. Dhananjay Jawalekar (Kharda)

Chief Editor -

Dr. Dhanraj T. Dhangar (Yeola)

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS

For Details Visit To : www.researchjourney.net

© All rights reserved with the authors & publisher

Price : Rs. 800/-

32	अहमदनगर जिल्ह्यातील समाजवादी व डाव्या चळवळीतील नेतृत्वाचे शेतकरी व कामगार चळवळीतील योगदान	डॉ.संजय गायकवाड व प्रा.जिजाभाऊ घुले	141
33	शेतकरी-कामगार चळवळीतील स्त्रियांचा सहभाग	प्रा.महेश कुलकर्णी	145
34	भारतातील शेतकरी संघटना व शेतकऱ्यांच्या समस्या	प्रा.विजय गावंडे	148
35	भारतीय किसान संघ	दत्तात्रय जाधव	152
36	डॉ. आंबेडकरांनी कामगार चळवळीसंबंधी भूमिका : एक अवलोकन	प्रा.शेषनारायण वडवे	158
37	महाराष्ट्रातील शेतकरी चळवळीचा राजकीय इतिहास	दिपक भगुरे	161
38	१९ व्या शतकातील कामगारांची स्थिती सुधारण्यासाठी ब्रिटीश सरकारने केलेले कायदे	डॉ.जगदीश भेलोंडे	164
39	शरद जोशी यांच्या शेती विषयक लढ्यांचा (कापूस, कांदा,ऊस,भाव विषयी लढ्यांचा) आढावा	डॉ.जे.एम.बोचरे	168
40	शेतकरी चळवळ आणि शरद जोशी यांचे ग्रामीण शेतकरी महिला सवलीकरणातील योगदान	डॉ.बाबासाहेब देशमुख	171
41	महाराष्ट्रातील कामगार चळवळीच्या इतिहासातील डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे योगदान	डॉ.सुनिता गित्ते	174
42	स्वातंत्र्यपूर्व काळातील महाराष्ट्रातील कामगार चळवळ	डॉ.गणपत गट्टी	176
43	शेतकऱ्यांचा संघटीत संघर्ष : मुळशी सत्याग्रह	प्रा.धनंजय जवळेकर	179
44	महाराष्ट्रातील कामगार विद्रोह:ऐतिहासिक परिपेक्ष(१८७५-९९)	प्रा.दिलीप गिऱ्हे	183
45	महाराष्ट्रातील शेतकरी चळवळींची वाटचाल व तिच्या पुढील आव्हाने	प्रा.नकुल खवले	187
46	महिला किसान अधिकार मंच या चळवळीचा चिकित्सक अभ्यास:विशेष संदर्भ मराठवाडा आणि विदर्भ	डॉ.आर.आर.बेनवाड	191
47	स्वातंत्र्यपूर्व काळातील शेतकरी संघटन व जागृती	डॉ.उत्तम राठोड	195
48	ऐतिहासिक कामगार चळवळ	कु.सानिया पठाण	199
49	महाराष्ट्रातील शेतकरी संघटनांची आंदोलने	शेख महमूद शेख हलिम	208
50	लोकनेते गोपीनाथराव मुंडे यांचे ऊसतोड कामगारांचे प्रश्नासंबंधी विचार	डॉ.बी.के.शेष	214
51	शेतकरी आंदोलनात महिलांचा सहभाग	डॉ.जे.एम.बोचरे श्री के.डी. पल्लेवार	218
52	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी कामगारांसाठी केलेले कार्य	हनुमान वांकर	221
53	आधुनिक महाराष्ट्रातील कामगार चळवळ	डॉ. एन.डी.नाईक व डॉ. राधाकृष्ण जोशी	223
54	शेतकरी संघटना	डॉ. दिगंबर सोनवणे	226
55	महाराष्ट्रातील १८७५ चा शेतकरी विद्रोह	प्रा. गणेश वाघ	229
56	भारतातील कामगार चळवळ : एक दृष्टीक्षेप	डॉ. जे. के. भालेराव	231
57	कष्टकऱ्यांचे कैवारी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	प्रा. समाधान लोडे	234
58	महाराष्ट्रातील शेतकरी चळवळ : काल आणि आज	डॉ. त्रिंबक राजदेव	238
59	कर्मवीर दादासाहेब गायकवाड आणि मराठवाड्यातील भूमीहीनांचा सत्याग्रह	डॉ. विष्णू वाघमारे	244
60	जायकवाडीच्या पाण्यासाठी मराठवाड्यातील चळवळी	प्रा. शिवानंद जाधव	247

Our Editors have reviewed paper with experts' committee, and they have checked the on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the paper responsible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers. Nobody can re these papers without pre-permission of the publisher.

- Chief & Executive Edi

शेतकऱ्यांचा संघटीत संघर्ष : मुळशी सत्याग्रह

प्रा. धनंजय रा. जबळेकर
सहाय्यक प्राध्यापक, इतिहास विभाग
श्री संत गजानन महाविद्यालय, खर्डा
ता. जामखेड, जि. अहमदनगर.

सारांश :-

पहिल्या महायुद्धामुळे इंग्रज राज्यकर्त्यांना औद्योगिक धोरणात बदल करावा लागला व पश्चिम घाटात मुळशी येथे धरण बांधून वीज निर्मिती करू इच्छिणाऱ्या टाटा उद्योगसमूहाच्या प्रस्तावाला मान्यता द्यावी लागली. सेनापती बापट यांनी हजारो शेतकऱ्यांचे संघटन केले. 'केसरी' सारख्या तत्कालीन प्रतीष्ठीत वर्तमानपत्रानेही महाराष्ट्रभर जनजागृती केली. या धरणाला विरोध करण्यासाठी १९२० ते १९२४ शेतकऱ्यांनी संघर्ष केला. मात्र पुढील काळात शासनाने धरणासाठी आवश्यक जमीन भूसंपादन कायद्यान्वये संपादित केली. शेतकऱ्यांना जमिनीचा योग्य मोबदला देण्याचे घोषित केले. शेतकऱ्यांनी अगतिकतेने शेतजमिनीचा मोबदला स्विकारला. या आंदोलनामुळे सेनापती बापट यांना एकूण ९ वर्षे तुरुंगात काढावी लागली. याच आंदोलनापासून त्यांना 'सेनापती' ही उपाधी मिळाली. विकासासाठी धरणे हवीत की नकोत या आधुनिक काळातल्या प्रश्नाला अशारीतीने महाराष्ट्रात १९२१ लाच तोंड फुटले होते.

शेतकऱ्यांच्या जमिनी कर्जापोटी सावकारांकडे गहाण पडल्याने त्यांचा फायदा शेतकऱ्या ऐवजी सावकारांनाच अधिक झाला, म्हणूनच सावकार व भांडवलदारांचा मुळशी धरण योजनेला पाठिंबा होता. एकाचवेळी ब्रिटीश शासन व एतदेशीय भांडवलदार, सावकाराविरुद्धचा शेतकऱ्यांचा हा लढा शेतकरी आंदोलनाच्या इतिहासात अविस्मरणीय ठरतो.

उद्देश :-

१. स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडातील धरणग्रस्त शेतकरी आंदोलनाचा अभ्यास करणे.
२. महाराष्ट्रातील संघटित पहिला शेतकरी सत्याग्रहावर प्रकाश टाकणे.

स्वरूप व व्याप्ती :-

प्रस्तूत शोध निबंधामध्ये स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडातील शेतकऱ्यांच्या सत्याग्रहाचा अभ्यास करण्यात आला आहे. या कालखंडातील केवळ मुळशी सत्याग्रहाचीच यासाठी निवड करण्यात आली आहे.

संशोधन पध्दती :-

ऐतिहासिक वर्णनात्मक पध्दतीचा उपयोग करण्यात आला. यासाठी दुय्यम साधनसामग्रीचा उपयोग करण्यात आला आहे.

'पुणे शहराच्या पश्चिम दिशेस तांदुळाच्या शेतीसाठी प्रसिध्द असणारा भाग म्हणजे मुळशी. त्याला पूर्वी मुळशी पेठा म्हणत. येथे आंबे मोहर पिकतो, मुळा आणि निळा या दोन नद्यांचा संगम होतो. प्रचंड पाऊस पडणारा हा प्रदेश व नद्यामुळे वाहणारा प्रदेश म्हणून मुंबईच्या कारखान्यांना अखंड वीजपुरवठा करण्यासाठी मुळशी येथे एक धरण बांधण्याची योजना टाटा कंपनीने आखली होती,'^१ 'पहिल्या महायुद्धाच्या काळात जीवनाश्यक वस्तूंची टंचाई, वाढती महागाई यामुळे इंग्रज राज्यकर्त्यांना औद्योगिक धोरणात बदल करावा लागला. पश्चिम घाटात मुळशी येथे एक धरण बांधून वीजनिर्माती करू इच्छिणाऱ्या टाटा उद्योग समूहाच्या प्रस्तावाला मान्यता

घाबी लागली'२ 'भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनात गांधीपवांच्या प्रारंभी शेतकऱ्यांचा जो सामुदायिक सत्याग्रहाचा लढा उभारण्यात आला त्यामध्ये मुळशी सत्याग्रहाचा अग्रक्रमाने निर्देश करावा लागेल'३ या धरणाखाली ५४ गावातील जमिनी बुडणार होत्या व १० ते १५ हजार मावळ रहिवाशांना त्याचे परिणाम भोगावे लागणार होते या योजनेला विरोध करायचा म्हणजे मावळ्यांना इंग्रज भांडवलदार साम्राज्यवादी राज्यकर्ते, टाटा कंपनी, रेल्वे कंपन्यांचे मालक, व त्यांच्या युतीशी सामना करावयाचा होता. 'बहुतेक सर्व शेतकऱ्यांनी जमिनी गहाण ठेवून कर्जे काढली व साबकारांच्या जाळ्यात अडकले होते. जमिनी तर गेल्या तर शेतकरी देशोधडीला लागणार होते. त्यांना नुकसानभरपाई मिळाली तरी त्यातून साबकारांचे कर्जे फिटणार नव्हते. त्यामुळे शेतकऱ्यांनी वीज कंपनीचा विरोध करावयाचे ठरविले.'४ १९१९ च्या जुनमध्ये सरकारने भू-संपादन कायद्यातील चौथ्या कलमानुसार मावळ्यांना नोटीसा दिल्या, पण मावळ्यांनी आपल्या जमिनी सरकारला देण्याचे नाकारले. ' २६ व २७ डिसेंबर १९१९ रोजी आबळस व मुळशी या गावी जाहीर सभा झाल्या आणि मावळ्यांनी एक मंडळ स्थापन केले. या मंडळाचे चिटणीस गद्रे व गुप्ते यांनी खंडला जाऊन पुण्याच्या जिल्हाधिकाऱ्यांची भेट घेतली. मात्र गव्हर्नर जॉर्ज लॉयड यांनी मावळ्यांच्या वतीने भेटावयास येणाऱ्या शिष्ट मंडळाची भेट घेण्यास नाकारले आणि मंडळास मीड या मुख्य सचिवास भेटण्यास सांगितले. नुकसान भरपाईची रक्कम निश्चित करताना औदार्य दाखविले जाईल, असे आश्वासन मुख्य सचिवाने दिले.' ५ पण ज्यांच्या जमिनी धरणाखाली बुडणार होत्या त्या सर्वांना पर्यायाची जागा देणे शक्य होणार नाही हे मीडने स्पष्ट केले. 'धरणग्रस्त शेतकऱ्यांना टाटा कंपनीने भागधारक होता यावे अशा आशयाचा बिनसरकारी प्रस्ताव रँग्लर पराजण्यांनी १९२० च्या मार्चमध्ये मुंबईच्या कायदेमंडळात मांडला. ६ तेव्हा सरकार प्रमाणेच सर पुरषोत्तमदास ठाकूरदास, पारेख, सर दिनशा पेटिट वगैरे गुजराती, पारशी सदस्यांनी त्याला कडाडून विरोध केला.' ६ अर्ज विनंत्याचे, भेटीगाठीचे सनदशीर मार्ग निष्फळ ठरत होते. फेब्रुवारी १९२० पासून 'केसरी' ने मुळशी पेट्यातील मावळ्यांची कड घेऊन त्यांच्यावरील अन्यायाला वाचा फोडण्यास सुरवात केली. मार्च १९२० मध्ये जुन्नरला भरलेल्या पुणे जिल्हा सभेत तसेच एप्रिल १९२० मध्ये मावळ्यांना पाटींबा देणारे ठराव लोकमान्य टिळकांच्या समक्ष समंत झाले. 'या सभेत पुण्याचे डॉ. पळसुळे, कवडेशास्त्री या टिळक भक्तांप्रमाणेच अप्पासाहेब गद्रे, केशवराव जोगळेकर, नानासाहेब देशपांडे वगैरे साबकारांचीही भाषणे झाली याच सभेत आबळसच्या विठ्ठल महाराने उद्या सर्व पेटा बुडाल्यावर पोरबाळ घेऊन कुठ जाव ? असा प्रश्न जाहीर रित्या विचारला.' ७ 'डिसेंबरच्या अखेरीस नागपूरला भरलेल्या काँग्रेसच्या वार्षिक अधिवेशनात तात्यासाहेब केळकरांनी मुळशी पेट्यातल्या शेतकऱ्यांचे गाऱ्हाणे मांडले. याबाबत केळकरांनी मांडलेल्या ठरावाला गोविंदराव भार्गव, अब्दूल बारी आणि रामचंद्र वाडियार यांनी अनुमोदन दिले व ठराव मंजूर करण्यात आला.' ८ काँग्रेसने हा ठराव मंजूर केल्यानंतर लवकरच मुळशी सत्याग्रहाचे रणशिंग फुंकले जाणार याची सरकारला, टाटा कंपनीला तसेच मुळशी पेट्यातील शेतकऱ्यांना पुरती कल्पना आली. २३ जानेवारी १९२१ रोजी पुण्यात भरलेल्या एका खाजगी बैठकीत संकल्पित शांततामय सत्याग्रहासाठी आपण वेळ व पैसा देण्यास तयार आहोत, अशा आशयाच्या प्रतिज्ञापत्राकावर मुळशी पेट्यातील मंडळीच्या सहा घेण्याचे ठरले तेव्हा शासन जागे झाले व ज्यांच्या जमिनी जातील त्यांना भरपूर नुकसान भरपाई दिली जाईल. मात्र त्यांना पर्यायी जमीनी देणे शक्य होणार नाही असेही जिल्हाधिकाऱ्यांनी बजावले. कायदेमंडळातही या प्रश्नावर चर्चा झाली. पण येथे मात्र जमीन संपादन कायद्यातील कलमे काटेकोरपणाने पाळली जात नाहीत तसेच नुकसान भरपाई देण्याबाबत विलंब होतो एवढेच टिका सरकारवर केली पण सत्याग्रहाला कोणी पाटींबा दिला नाही त्यामुळे २९ मार्च १९२१ रोजी शिवरामपंत परांजपे यांनी पुण्याच्या शिवाजी मंदिरात भरलेल्या सभेत कायदेमंडळातील सदस्यांवर टिका

केली. १० एप्रिल १९२१ ला गांधीजींचे आगमन मुंबईत होताच शिवरामपंत परांजपे, बाळू काका कानिटकर, हरिभाऊ फाटक इ. मंडळी महात्मा गांधी यांना भेटून सत्याग्रहाची परवानगी घेतली. सर्व गोष्टी महात्मा गांधींना सांगण्यात आल्या. शंकरराव देवांनी सत्याग्रहाचा श्री गणेशा करण्याचे ठरविले. महात्मा गांधी यांनी 'प्राण घ्या किंवा जमीन घ्या' असा ठराव केला.

'त्यावेळी शेतकऱ्यांचे उपजीविकेचे साधन जी जमीन ती त्यांच्याकडून काढून घेऊन त्याला देशोधडीस लावून चालनार नाही, ही भूमिका घेऊन पांडुरंग बापट यांनी त्याविरूद्ध शेतकऱ्यांना संघटीत केले.'^९

१५ एप्रिल १९२१ ला ते मुळशी पेट्यात येऊन चळवळीत सामील झाले. तेव्हापासून १ मे १९२२ पर्यंत सेनापतींनी सत्याग्रहाचे एक महत्वाचे नेते म्हणून काम केले. 'मुळशी प्रकरणाला त्यांनी अखिल महाराष्ट्रीय स्वरूप दिले. मुळशी धरण विरोधी आंदोलन सत्याग्रहाला १६ एप्रिल १९२१ रोजी सुरवात झाली. संपूर्ण महाराष्ट्रात निदर्शन करण्यात आली या लढ्यासाठी मोठ्या प्रमाणात निधी जमा झाला. १२०० आंदोलकांनी धरणाच्या कामावर कब्जा करून ते बंद पाडले.'^{१०} सेनापती बापट यांनी शुद्ध सत्याग्रही विचारधारेने सत्याग्रह सुरू केला. सेनापतींना क्रांतिकार्यांची पार्श्वभूमी असल्याने लोकांचे संघटन कसे करावे हे माहीत होते. त्यांनी हजारो अशिक्षित शेतकऱ्यांचे संघटन केले. सत्याग्रहाचे मुख्य कार्यालय मुंबईत लॅमिंग्टन रस्त्यावर होते, सत्याग्रहाचा दिवस जाहीर झाला की पोलीस त्यांना पकडायचे प्रयत्न करीत मात्र सेनापती अकस्मात तेथे उगवत, पोलीस चक्रावून जात असत. सत्याग्रहींची भूमिका असल्याने शत्रूला जखमी करायचे पण ठार मारायचे नाही या विचाराने सेनापतींनी १७ जून १९२१ रोजी मुळशीतील शिरे गावी टाटा कंपनीचे धरण बांधण्याचे साहित्य घेऊन येणाऱ्या ड्रायव्हरला स्वतःच

जखमी केले, यामुळे संघर्ष पेटला. 'संपूर्ण मराठी मुलखातून स्वयंसेवकांनी येऊन सत्याग्रहात भाग घ्यावा असा प्रयत्न करणे, महाराष्ट्राने या चळवळीस आर्थिक मदत करावी, मावळ्यांनी सत्याग्रह थांबविला तरी स्वयंसेवकांनी तो चालू ठेवावा असा आग्रह धरणे, प्रभातफेऱ्या, मेळे प्रचार दौरे काढणे, मावळ्यांना नुकसान भरपाई घेण्यास मुभा देणे, अहिंसक सत्याग्रह यज्ञात प्राणहुती देण्याची तयारी ठेवणे, 'मुळशी सत्याग्रह हे एक धर्मक्षेत्र आहे असे मानणे, आपण शिवाजींच्या मावळ्यांसाठी लढतो आहोत अशी कल्पना करणे, परमेश्वराचीच तशी आज्ञा आहे असे मानणे, थोडक्यात स्वतःला मुळशी सत्याग्रहाच्या चळवळीस पूर्णपणे वाहून घेणे व त्यासाठी वाटेल तो त्याग करण्याची तयारी ठेवणे या सर्व गोष्टी सेनापतींनी मुळशी सत्याग्रहाच्या संदर्भात केलेल्या होत्या.'^{११}

२३ सप्टेंबर १९२१ रोजी बापट, दाताने आणि बाळूकाका कानिटकर यांनी सार्वजनिक मुळशी सत्याग्रह मंडळ नावचे स्वतंत्र मंडळ स्थापन करण्यात पुढाकार घेतला. पुणे जिल्ह्यातील मुळशी, पौड चिंचवड खेरीज मराठी भाषिकांच्या मुलाखत अन्य ठिकाणीही सत्याग्रह करावयाचा, त्यासाठी मध्यप्रांत वन्हाडातील सत्याग्रहांची निवड करावयाची, ठिकठिकाणी प्रचारक पाठवून आर्थिक सहाय्य मिळवायचे, मुंबईत आणि इतरत्र जेथे टाटा कंपनीशी संबंधित व्यक्तींच्या ताब्यात गिरण्या अगर कारखाने असतील तेथे तेथे एक दिवसाचा सहानुभूतीपर संप घडवून आणायचा असा महत्वाकांक्षी कार्यक्रम सेनापती बापटांनी आखला होता. 'मुळशी सत्याग्रहास मदत करण्यासाठी त्याआधी स्थापन झालेल्या सत्याग्रह सहाय्यक मंडळाची कार्यक्षम मर्यादित होती म्हणून

बापटांनी व्यापक कार्यक्षेत्र डोळ्यासमोर ठेवणारे सार्वत्रिक मुळशी सत्याग्रह मंडळ स्थापन केले होते.'^{१२}

१९ ऑक्टोबर १९२१ रोजी बापटांना यामुळे सहा महिन्यांची सजा ठोठावण्यात आली त्यांच्या अनुपस्थितीमध्ये सत्याग्रहाचे नेतृत्व विनायकराव भुस्कटे कडे आले. ७ नोव्हेंबर १९२१ च्या सत्याग्रहासाठी एक हजार लोकांनी नावे नोंदविली होती. आणि नागपूर, अमरावती, यवतमाळ, नाशिक, मुंबई, ठाणे, सातारा इ. वीस

शहरात सत्याग्रह केला जाईल असे गुप्तचर विभागाने सरकारला कळवले होते. १ डिसेंबर १९२१ ला दीड हजार सत्याग्रहींनी धरणाच्या जागी सभा भरवली. या सर्व जागृतीमुळे सरकारने या दरम्यान नुकसान भरपाई देण्यास सुरवात केली पण जानेवारी १९२२ ला टाटा कंपनीचा अभियंता हॅजलाम याने कंपनीच्या वसाहतीला पाणी पुरवठा करणारा पंप धरणस्थळी उभारताच तो उद्ध्वस्त करण्यात आला. त्यामुळे भुस्कूट्यांना कंपनीच्या गुंडाकडून प्रचंड मारहाण झाली. १६ जनांना अटक झाली. इतकेच नव्हे तर सत्यशोधक तमासगिरांनाही कंपनीने हाताशी धरले व सत्याग्रहा विषयी बुद्धिभेद करण्याचा प्रयत्न केला. सरकारविरुद्ध व कंपनीविरुद्ध सत्याग्रह करा असे सांगणाऱ्या नेत्यांचा ब्राम्हणी कावा ओळखा असे आवाहन सत्यशोधक मावळ्यांना देत होते. ०१ मे १९२२ ला सत्याग्रहाची दुसरी फेरी झाली, सेनापती बापट सहा महिन्यांनी सजा भोगून आले पण भुस्कूटे तुरूंगात होते. या वेळी शिवरामपंत परंजपे, चिटणीस डॉ. फाटक यांच्याबरोबर वासुकाका जोशी, सीतारामपंत दामले हेही सत्याग्रहात सामील झाले. टाटांच्या गुंडांनी सत्याग्रही व स्त्रियांना बेदम मारहाण केली. त्यांचा विनयभंग केला, सत्याग्रही वेशुद्ध पडले पण त्यांनी शांततेनेच सत्याग्रह केला. ०१ एप्रिल १९२३ ला हनुमान जयंतीला सत्याग्रहांचे तिसरी फेरी झाली. शंकरराव देवांना दुसऱ्यांदा तीन महिन्याची सक्त मजूरीची शिक्षा झाली तर २३ ऑक्टोबर बापटांना साध्या कैदेची एक वर्षाची शिक्षा झाली. डिसेंबर १९२४ ला सेनापती बापटांकडून टाटा कंपनीच्या नोकरांशी झालेल्या चकमकीत पठाणावर वार करण्यात आला. रेल्वे इंजिन ड्रायव्हरवर गोळीबार करण्यात आला. आणि सेनापती बापटांना सात वर्षे सक्त मजूरीची शिक्षा झाली.

तीन वर्षे सत्याग्रहाची मोहीम नेटाने चालवूनही टाटांनी काम थांबवले नाही. म.गांधींनी ०५ एप्रिल १९२४ला सत्याग्रह चळवळ मागे घेत असल्याचे कार्यकर्त्यांना सांगितले अशा पध्दतीने भारतातील पहिला धरणग्रस्त शेतकऱ्यांचा सत्याग्रह लढा अयशस्वी झाली.

निष्कर्ष :-

महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांचा हा लढा स्वातंत्र्य चळवळीस पुरक ठरला. या लढ्यातूनच शेतकरी वर्गात संघटनेची जाणीव जागृती निर्माण झाली. या लढ्यापासून महाराष्ट्रातील शेतकरी वर्गास साम्राज्यशाही विरुद्ध आपला संघर्षास प्रेरणा निर्माण झाली.

संदर्भ :-

१. प्रा. राऊत गणेश, राऊत ज्योती, महाराष्ट्रातील परिवर्तनाचा इतिहास इ.सन. १८१८ ते १९६०, डायमंड पब्लिकेशन पुणे, चौथी आवृत्ती २०१४, पृष्ठ क्र. २५३.
२. बोकील नीता, महाराष्ट्राचा राजकीय इतिहास १९६०-१९७२, मौज प्रकाशन गृह, प्रथमावृत्ती, २०१२ पृष्ठ क्र. १८
३. डॉ. खांदवे एकनाथ, शेतकरी संघटना ने स्वतंत्र्य भारत पक्ष एक वाटचाल, प्रकाश, डॉ. खांदवे एकनाथ, अहमदनगर, प्रथमावृत्ती २००६, पृष्ठ क्र. ५३
४. डॉ. खांदवे एकनाथ, भारतातील सामाजिक सामाजिक चळवळी, सक्सेस पब्लिकेशन, प्रथमावृत्ती, २०१५ पृष्ठ क्र. ५-२८.
५. फडके य. दि, विसाव्या शतकातील महाराष्ट्र, खंड दुसरा १९१४-१९२०, के सागर पब्लिकेशन, द्वितीय आवृत्ती. २०५ पृष्ठ क्र. २१
६. फडके, य.दि. विसाव्या शतकातील महाराष्ट्र, खंड तिसरा, १९९१, प्रथम आवृत्ती, श्री विद्या प्रकाशन, पुणे, पृष्ठ ७२
७. भुस्कूटे वि. म., मुळशी सत्याग्रह, १९६८ पृष्ठ क्र. १३
८. कसरी, ३० नोव्हेंबर १९२०
९. प्रधान, ग. प्र. स्वातंत्र्यसंग्रामाचे महाभारत, साधना प्रकाशन पुणे, २००४, चौथी आवृत्ती, पृष्ठ क्र. १८१
१०. गणेश राऊत, महाराष्ट्रातील परिवर्तनाचा इतिहास तलेव, पृष्ठ क्र. २५३
११. व्होरा राजेंद्र, मुळशी सत्याग्रह, धरणग्रस्तांचा अयशस्वी लढा, प्रतिमा प्रकाशन, प्रस्तवना पृष्ठ क्र. १०
१२. पांडुरंग महादेव बापट [http / him wikipedia org](http://him.wikipedia.org).

महाराष्ट्रातील कामगार विद्रोह : ऐतिहासिक परिपेक्ष (१८७५-१९)

Shri Chhatrapati Shikshan & Arogya Prasarak Mandal's
Shri Sant Gajanan Mahavidyalaya, Kharda.

Tal. Jamkhed, Dist. Ahmednagar.

Two days Interdisciplinary Seminar on
"Political History of Peasant- Workers Movements in Maharashtra"
(21st & 22nd December, 2018)

Sponsored by

**Quality Improvement Programme
Savitribai Phule Pune University, Pune.**

CERTIFICATE

This is to certify that, Mr./ Mrs. /Prof. Dr. Khawale Nakul P.

of Shri Sant Gajanan Mahavidyalaya
Kharda

has Resource Person / Chaired the session / participated / Presented a Research Paper entitled.....

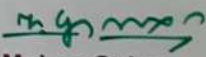
Maharashtraatil setkari Chalvalichi vatchal va
Tichapudil Avane..... in State Level

Interdisciplinary seminar on "Political History of peasant- Workers Movements in Maharashtra".

Hence this is certified.

Dhananjay Jawalekar
Co-Convener
(Asst. Prof. in History)

Nakul Khawale
Convener
(Asst. Prof. in Politics)

Dr. Mohan Gulve
Principal
Shri Sant Gajanan Mahavidyalaya,
Kharda

Impact Factor - 6.261

ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

December-2018 Special Issue - LXXIX

Political History of Peasant- Workers Movements in Maharashtra

Guest Editor :

Dr. M.N. Gulve

Principal

Shri Sant Gajanan Mahavidyalaya, Kharda,
Tal. Jamkhed, Dist. Ahmednagar [M.S.] INDIA

Executive Editor of the issue

Mr. Nakul Khawale (Kharda)

Mr. Dhananjay Jawalekar (Kharda)

Chief Editor -

Dr. Dhanraj T. Dhangar (Yeola)

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS

For Details Visit To : www.researchjourney.net

© All rights reserved with the authors & publisher

Price : Rs. 800/-

32	अहमदनगर जिल्ह्यातील समाजवादी व डाव्या चळवळीतील नेतृत्वाचे शेतकरी व कामगार चळवळीतील योगदान	डॉ.संजय गायकवाड व प्रा.जिजाभाऊ घुले	141
33	शेतकरी-कामगार चळवळीतील स्त्रियांचा सहभाग	प्रा.महेश कुलकर्णी	145
34	भारतातील शेतकरी संघटना व शेतकऱ्यांच्या समस्या	प्रा.विजय गावंडे	148
35	भारतीय किसान संघ	दत्तात्रय जाधव	152
36	डॉ. आंबेडकरांनी कामगार चळवळीसंबंधी भूमिका : एक अवलोकन	प्रा.शेषनारायण वडवे	158
37	महाराष्ट्रातील शेतकरी चळवळीचा राजकीय इतिहास	दिपक भगुरे	161
38	१९ व्या शतकातील कामगारांची स्थिती सुधारण्यासाठी ब्रिटीश सरकारने केलेले कायदे	डॉ.जगदीश भेलोंडे	164
39	शरद जोशी यांच्या शेती विषयक लढ्यांचा (कापूस, कांदा,ऊस,भाव विषयी लढ्यांचा) आढावा	डॉ.जे.एम.बोचरे	168
40	शेतकरी चळवळ आणि शरद जोशी यांचे ग्रामीण शेतकरी महिला सबलीकरणातील योगदान	डॉ.बाबासाहेब देशमुख	171
41	महाराष्ट्रातील कामगार चळवळीच्या इतिहासातील डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे योगदान	डॉ.सुनिता गित्ते	174
42	स्वातंत्र्यपूर्व काळातील महाराष्ट्रातील कामगार चळवळ	डॉ.गणपत गट्टी	176
43	शेतकऱ्यांचा संघटीत संघर्ष : मुळशी सत्याग्रह	प्रा.धनंजय जवळेकर	179
44	महाराष्ट्रातील कामगार विद्रोह:ऐतिहासिक परिपेक्ष(१८७५-९९)	प्रा.दिलीप गिऱ्हे	183
45	महाराष्ट्रातील शेतकरी चळवळींची वाटचाल व तिच्या पुढील आव्हाने	प्रा.नकुल खवले	187
46	महिला किसान अधिकार मंच या चळवळीचा चिकित्सक अभ्यास:विशेष संदर्भ मराठवाडा आणि विदर्भ	डॉ.आर.आर.बेनवाड	191
47	स्वातंत्र्यपूर्व काळातील शेतकरी संघटन व जागृती	डॉ.उत्तम राठोड	195
48	ऐतिहासिक कामगार चळवळ	कु.सानिया पठाण	199
49	महाराष्ट्रातील शेतकरी संघटनांची आंदोलने	शेख महमूद शेख हल्लिम	208
50	लोकनेते गोपीनाथराव मुंडे यांचे ऊसतोड कामगारांचे प्रश्नासंबंधी विचार	डॉ.बी.के.शेप	214
51	शेतकरी आंदोलनात महिलांचा सहभाग	डॉ.जे.एम.बोचरे श्री के.डी. पल्लेवार	218
52	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी कामगारांसाठी केलेले कार्य	हनुमान वांकर	221
53	आधुनिक महाराष्ट्रातील कामगार चळवळ	डॉ. एन.डी.नाईक व डॉ. राधाकृष्ण जोशी	223
54	शेतकरी संघटना	डॉ. दिगंबर सोनवणे	226
55	महाराष्ट्रातील १८७५ चा शेतकरी विद्रोह	प्रा. गणेश वाघ	229
56	भारतातील कामगार चळवळ : एक दृष्टीक्षेप	डॉ. जे. के. भालेराव	231
57	कष्टकऱ्यांचे कैवारी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	प्रा. समाधान लोढे	234
58	महाराष्ट्रातील शेतकरी चळवळ : काल आणि आज	डॉ. त्रिंबक राजदेव	238
59	कर्मवीर दादासाहेब गायकवाड आणि मराठवाड्यातील भूमीहीनांचा सत्याग्रह	डॉ. विष्णू वाघमारे	244
60	जायकवाडीच्या पाण्यासाठी मराठवाड्यातील चळवळी	प्रा. शिवानंद जाधव	247

Our Editors have reviewed paper with experts' committee, and they have checked the on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the paper responsible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers. Nobody can r these papers without pre-permission of the publisher.

- Chief & Executive Ed

महाराष्ट्रातील शेतकरी चळवळींची वाटचाल व तिच्या पुढील आव्हाने

प्रा. नकुल खवले

सहाय्यक प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग.

श्री संत गजानन महाविद्यालय, खर्डा

ता. जामखेड जि. अहमदनगर

प्रस्तावना :-

शेतकऱ्यांच्या हितासाठी व त्यांचे प्रश्न मार्गी लागावेत, म्हणून स्थापन करण्यात आलेल्या संघटना होय. भारत हा कृषी प्रधान देश आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेत शेतीचे स्थान महत्वपूर्ण असलेले आपणास दिसून येते. भारतीय लोकसंख्येतील ६४ टक्के जनता कृषी क्षेत्रावर अवलंबून आहे. तदनुसारच इतर घटक राज्याप्रमाणेच महाराष्ट्राचा मुख्य आधार शेती हाच आहे. त्यामुळे या प्रश्नांसंदर्भात महाराष्ट्रात ही शेतकरी संघटना मार्फत रास्त भाव, स्वामीनाथन आयोगाच्या शिफारशी, दुध, कापूस, ऊस दर आंदोलने सतत करण्यात येत आहेत. मात्र याची तीव्रता ही १९७९ च्या दशकापासून मोठ्या प्रमाणात झाली. शरद जोशी, रघुनाथ दादा पाटील, राजु शेड्टी यांचे पासून ते सर्वसामान्य शेतकऱ्यांपर्यंत सर्वांनी या मध्ये सहभागी होऊन ही चळवळ वाढवली व जोपासली ही. शेतकरी चळवळ जरी रूजली असली तरीही नेत्यामधील वैचारिक मतभेद राजकीय महत्वाकांक्षा सरकार मार्फत होणारी शेतमाल भावाची नाकेबंदी, चळवळीत पडणारी फूट व शेतकरी संघटनांच्या आंदोलनास मिळणारा शेतकऱ्यांचा अल्प प्रतिसाद अशी अनेक आव्हाने शेतकरी चळवळी पुढे असलेली दिसून येतात.

उद्दिष्टे :-

१. महाराष्ट्रातील शेतकरी चळवळींचा अभ्यास करणे.
२. शेतकरी चळवळी पुढील आव्हानांचा अभ्यास करणे.

व्याप्ती व मर्यादा :-

महाराष्ट्रातील शेतकरी चळवळींची वाटचाल व तिच्या पुढील आव्हाने या संशोधन लेखाची व्याप्ती ही केवळ महाराष्ट्रातीलच शेतकरी चळवळींच्या संदर्भातील वाटचाल व आव्हानांचाच यामध्ये समावेश केलेला आहे.

स्वातंत्र्यपूर्व कालीन वाटचाल :-

भारतातील शेतकरी चळवळ व आंदोलनांना स्वातंत्र्यपूर्व काळात जहागीरदार व जमीनदार यांच्या विरोधाची, तर स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात दुध व शेतमालाला योग्य भाव यासारख्या घटकांची पार्श्वभूमी असलेली दिसून येते. भारतातील गावातील असणाऱ्या परंपरागत बलुतेदारी वतन पध्दतीने शेतकरी व त्यावरील सर्व अवलंबून असणारे शेत मजूर व गावगाड्यातील घटक यांचे सौहार्दपूर्ण नाते होते. परंतु औद्योगिकीकरणामुळे ही संस्था विलोप झाली. मात्र ब्रिटीश राजवटीत १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात देशाच्या विविध भागात शेतकरी चळवळीने आकार घ्यायला सुरवात केली. यातूनच देशातील पहिली शेतकरी संघटना पंजाबमध्ये उदयास आली. अजितसिंग यांच्या नेतृत्वाखाली शेतकऱ्यांचे प्रश्न घेऊन आंदोलन उभा राहिले. राजा महेंद्र प्रताप यांनी गदर पार्टीच्या माध्यमातून शेतकऱ्यांचे प्रश्नाविषयी संघर्ष केला. लाहोर, फैसलाबाद ल्यालपूर अशा ठिकाणी शेतकरी परिषदा भरवून शेतकऱ्यांचे प्रश्न उपस्थित करून शेतकऱ्यांमध्ये जाणीव जागृती करणे हा उद्देश साध्य करण्यासाठी भरविल्या होत्या. १९३८-३९ मधील लाहोर येथील लाँग मार्च ही प्रसिध्द आहे. पंजाबबरोबरच बिहार प्रांतात ही ब्रिटीशांकडून चंपारण्य मधील शेतकऱ्यांना नीळ उत्पादना संदर्भात असंतोष निर्माण झाला होता. तो

अन्याय दूर करण्यासाठी १९१७ मध्ये महात्मा गांधींच्या नेतृत्वाखाली आंदोलन करून चंपारण्याचा लढा यशस्वी केला.

केरळमधील मलबार भागातील मुस्लीम शेतकऱ्यांनी नायर जमीनदारांविरुद्ध एक मोठा उठाव केला होता. तो उठाव मोपला उठाव म्हणून ओळखला जातो. गुजरात मध्ये बारडोली येथील सरदार वल्लभभाई पटेल यांनी शेतकऱ्यांविषयी प्रश्नांवर केलेले आंदोलन अशाच पध्दतीने देशाच्या अनेक भागात शेतकऱ्यांचे उठाव विविध प्रश्ना संदर्भात झालेले आपणास दिसतात.

पंजाब मध्ये पहिली शेतकरी संघटना स्थापन झालेली असली तरी प्रत्यक्षात पहिले मोठे आंदोलन महाराष्ट्रात झाले. १८७५ मधील डेक्कन रायट्स किंवा दख्खनचा उठाव हे पहिले आंदोलन होय. दीडशे रूपयांच्या कर्जपायी काळूराम सावकाराने पुणे जिल्ह्याच्या शिरूर तालुक्यातील करडे गावातील शेतकरी बाबासाहेब देशमुख यांची शेतीवाडी जप्त केली. एकीकडे दुष्काळ पडलेला असतानाही ब्रिटीश सरकारने शेतसारा माफ न करता सावकार व सरकारने संगनमताने तो वसूल करणे सुरुच ठेवले होते. त्यामुळे पुणे, अहमदनगर व सोलापूर जिल्ह्यातील शेतकऱ्यांनी नेतृत्वाविना अहिंसक पध्दतीने आंदोलन केले. करडे गावची प्रतिक्रिया म्हणून ९ सप्टेंबर १८७५ रोजी संघर्ष झाला. सावकारांच्या घरावर हल्ला करून शेतीवाडी, जमीन जुमल्याची गहनखते व कागदपत्रे घेऊन सार्वजनिक ठिकाणी दहन करणे हे याचे स्वरूप होते.

शेतकऱ्यांच्या प्रश्नाविषयी मांडणी करण्याचे श्रेय महात्मा ज्योतिबा फुले यांच्याकडे जाते. त्यांनी शेतकऱ्यांचा आसूड व इशारा या पुस्तकातून केलेले आहे. फुलेंनी शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांचे विश्लेषण तत्कालीन जातिव्यवस्थेच्या चौकटीत केले होते. जोतिरावांनंतर शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांची मांडणी त्रिंबक नारायण अत्रे यांनी 'गावगाडा' मधून केली. फुले प्रमाणे जातिव्यवस्थेच्या चौकटीत न राहता ग्रामव्यवस्थेच्या संदर्भात केली.

शेतकरी वर्गाची हलाखीची स्थिती कशी सुधारवी हा महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे यांचे पुढील कळीचा प्रश्न होता. १९२६ ते १९३२ या कालखंडात शेतकऱ्यांच्या सभा भरवून परिषदांमध्ये भाषणे करून जनजागृती करण्याचे काम केले. १९२० साली शिंदेंनी निवडणूक लढविण्याचे ठरविले त्यावेळी त्यांनी बहुजन पक्ष ह्या नावाने जाहिरनामा प्रसिध्द केला त्यामध्ये शेतकरी वर्गाचा कैवार घेण्याचे त्यांनी मान्य केले. अस्पृशांची शेतकरी परिषद (१९२८, पुणे) मुंबई इलाखा शेतकरी परिषद (१९३१, बोरगाव), संस्थानी शेतकरी परिषद (१९३२, तरदाल) व चांदवड तालुका शेतकरी परिषद (१९३२, वडणोर) मध्ये जनजागृती करण्याचे मोलाचे काम केले.

१९४६-४७ मध्ये शंकराव मोरे यांनी काँग्रेसने दिलेले आश्वासने व जाहीरनामे पाळत नाही म्हणून शेतकरी- कामकरी संघ स्थापन केला. पुढे याचेच रूपांतर शेतकरी कामगार पक्ष यात झाले. ही चळवळ न बनता केवळ तिला राजकीय संघटनेचा आयाम प्राप्त झाला. मात्र यातून भाऊसाहेब राऊत, केशवराव जेधे, तुलसिदास जाधव यासारखी फळी निर्माण झाली. परंतु यातून केवळ शेतकरी एक वर्ग म्हणून येवून चळवळ उभी राहिली नाही. तर केवळ राजकीय परिघातच दिसून येते ती पण अल्पप्रमाणात होती.

स्वातंत्र्योत्तर काळातील वाटचाल :-

१९८० चे दशक उजाडेपर्यंत लढाऊ किसान किंवा लढवेय्या शेतकरी हे शब्दच निरर्थक होते. शेतकरी समाजाची सामूहिक विचार पध्दतीची ठेवण असल्याने कितीही अन्याय, अत्याचार झालेत तरी त्याविरुद्ध एक शेतकरी म्हणून निखळ शेतीच्या प्रश्नांच्या सोडवणुकीसाठी शेतकरी पेटून उठला असे दिसून येत नाही. अशा स्थितीत शरद जोशींनी शेतकरी चळवळ उभी केली. शेतकरी संघटीत केला. त्यांच्या मनात स्वाभीमानाने जगण्याचे बीजारोपन केले. त्यांनी प्रचलित अर्थवादाला कलाटणी देऊन शेतीच्या अर्थवाद मांडून नवी दिशा दिली.

भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर ही सरकारने शेतकऱ्यांच्या शोषणाची इंग्रज सरकारची वासाहतिक नीती चालूच होती. त्यामुळे जनतेमध्ये आर्थिक, मानसिक, सामाजिक व सांस्कृतिक दौर्बल्य तयार झाले. हे अधोरेखीत करणारी इंडीया-भारत संकल्पना मांडली.

१९७९ पासून शेतमालास रास्त भाव या एककलमी कार्यक्रमासाठी कांदा, ऊस, तंबाखू, भात, कापूस, व दुध उत्पादक शेतकऱ्यांच्या आंदोलनाचे नेतृत्व, त्यासाठी वारंवार उपोषणे तुरुंगवास, मंडळाचे, प्रशिक्षण शिबीरे राबवून हि चळवळ पुढे नेण्याचे कार्य केले. नोव्हेंबर १९८६ मधील चांदवड येथील शेतकरी महिला अधिवेशन महत्त्वपूर्ण आहे. शेतकरी चळवळी मध्ये जस-जशी पुढे सरकत होती तेव्हा प्रत्येक टप्प्यावर राजकीय महत्त्वकांक्षा किंवा वैचारीक मतभेद यामुळे दुफळी निर्माण होवून तिचा प्रभाव कमी होवू लागला. शरद जोशी बरोबर मतभेद होवून राजू शेटी बाहेर पडले. त्यांनी स्वाभिमानी शेतकरी संघटनेच्या माध्यमातून ऊस दर आंदोलन, स्वामीनाथन आयोग व रास्त भाव यासाठी क्रियाशील राहून आपले अस्तित्व टिकवले.

शेतकरी चळवळीपुढील आव्हाने :-

वैचारिक मतभेद :-

शेतकरी चळवळीत काम करणाऱ्या नेत्यामध्ये वैचारीक व तात्वीक मतभेद असल्याने चळवळीला उभो फुट पडलेली दिसून येते. उदा. शरद जोशी - राजू शेटी व राजू शेटी - सदाभाऊ खोत यामधील संघर्ष सरकारमध्ये सहभागी होवून प्रश्न सोडवावेत की सत्तेबाहेर राहून अशा वेळी वैचारीक मतभेद निर्माण होवून चळवळीचा प्रभाव कमी होताना दिसतो.

शेतमालाच्या भावाची नाकेबंदी :-

शेतकरी चळवळीची वाताहत होत असतानाच शेतीसमोर सरकार मार्फत शेतमालाचे भाव पाडण्यासाठी झोनबंदी, निर्यातबंदी, मुक्त आयात, साठेबंदी अशा नवनव्या गोष्टी पुढे आणल्या जातात. यामुळे शेती व्यवसाय संकटात व तोट्यात येणार हे स्पष्ट आहे. अशातच शेतकरी चळवळीची दबावगट म्हणून प्रभाव पाडण्याची शक्ती हीन होत असेल तर येणारा काळ शेतीसाठी व शेतकरी चळवळीसाठी फारसा उत्साहवर्धक नसेल.

एकवाक्यतेचा अभाव :-

शेतकरी चळवळीच्या नेत्यांत कुठेही एकवाक्यता नाही. आपापल्या मर्जीप्रमाणे ज्याच्या मनात जसे येईल तसे तो बोलत सुटतो. कुणी स्वामीनाथन आयोगाच्या शिफारसीच्या अंमलबजावणीची मागणी करतो. कुणी शेतकऱ्यांनी सत्ता हाती घेतल्या खेरीज प्रश्न सुटणार नाही. त्याचबरोबर शेतमालाच्या भावासंदर्भात ही दिसून येते. परंतु कोणीही शेतीचे अर्थशास्त्र समजावून न घेताच बेताल वक्तव्ये करताना दिसतात.

सरकार मार्फत शेतकरी चळवळीत फूट :-

ज्या प्रमाणे व्यक्ती हा समाजशील प्राणी आहे. त्याच प्रमाणे तो राजकीय प्राणी सुद्धा आहे. प्रत्येक व्यक्तीच्या मनात एक राजकीय आकांक्षा असते. याला शेतकरी संघटना सुद्धा अपवाद नाही. ज्यावेळेस एखाद्या प्रश्नावरती आंदोलन जोरदार चालू असते अशा वेळी सरकार आंदोलनात फूट पाडून त्याची तीव्रता कमी करण्याचा प्रयत्न करत असते. सरकार मार्फत संघटनेतील संघटनेतील नेतृत्वाला अनेकदा राजकीय पदे व कृपावादी दाखवून चळवळीत फूट पाडली जाते. हे शेतकरी चळवळी पुढील महत्वाचे आव्हान आहे.

शेतकऱ्यांचा अल्प प्रतिसाद :-

शेतकरी संघटना या शेती व शेतकरी संबंधी प्रश्नांवर आवाज उडवत असले तरी सुध्दा या आंदोलनामध्ये शेतकरीवर्ग कमी प्रमाणात सहभागी दिसतो हे वास्तव चित्रण आहे. या पाठीमागील शेतकरी एक व्यक्ती म्हणून ज्यावेळी सार्वजनिक जीवनात वावरतो तेव्हा ती कुठल्या ना कुठल्या तरी राजकीय पक्षाशी बांधील राहिलेला दिसतो. त्यामुळे शेतकरी संघटनांनी पुकारलेल्या आंदोलनात तो सहभागी होत नाही.

त्याच प्रमाणे कृषी माल हा नाशवंत स्वरूपाचा असतो. हा माल तो जास्त काळ ठेवू शकत नाही. कारण त्यातून त्याचे आर्थिक नुकसान होईल अशी त्याची मानसिकता असते. त्यामुळे ही शेतकरी वर्ग आंदोलनामध्ये सहभागी होताना दिसत नाही.

संदर्भ :-

१. अशोक चौसाळकर - महात्मा फुले आणि शेतकरी चळवळ.
२. डॉ. अशोक ढवळे - महाराष्ट्र राज्यतील किसान चळवळ
३. डॉ. अरूणा पेंडसे - महाराष्ट्रातील शेतकरी चळवळ
४. शरद जोशी - शेतकरी संघटना : विचार आणि कार्यपध्दती
५. द. ना. धनागरे - पॉप्युलिझम अँड पावर - फार्मर्स मूव्हमेंट इन वेस्टर्न इंडीया १९८०-२०१४ गंगाधर मुटे - महाराष्ट्र टाईम्स दि. ०२/१२/२०१६ चा लेख
६. शेतकरी चळवळीचे भवितव्य आणि आव्हाने-

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S
RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

January-February-March-2019

Vol. – V, Issue-I (A)

Chief Editor -

Dr. Dhanraj T. Dhangar,
 Assist. Prof. (Marathi)
 MGV'S Arts & Commerce College,
 Yeola, Dist – Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :

Prof. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane-Nile, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

This Journal is indexed in :

- **University Grants Commission (UGC)**
- **Scientific Journal Impact Factor (SJIF)**
- **Cosmoc Impact Factor (CIF)**
- **Global Impact Factor (GIF)**
- **International Impact Factor Services (IIFS)**

INDEX

No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
1	Amitav Ghosh as an Environmentalist	Prof. Vinod Kukade	06
2	Cultural Conflict in Chandani Lockuge's Softly, As I Leave You	Mr. Sunil Gurav	10
3	'Display of Parental Concern of Child's Dynamic Growth through Kiran Nagarkar's 'Ravan and Eddie'	Kamalakar Gaikwad & Dr. Sandip Khedkar	14
4	A Geographical Analysis of Canal Water and Its Use in Malshiras Tahsil, Solapur District [MS] India	Dr. Suresh Phule & Duryodhan Patil	18
5	A People Movement Against Droughts in Maharashtra	Dr. Ankush Doke	23
6	Marriages in Blood Relations & Its Impact on Offspring : A Study in Health Geography	Mr. Akshay Anap & Dr. Vasudev Salunke	28
7	Physicochemical Properties of KClO ₃ in Aqueous NH ₄ NO ₃ at Different Temperatures.	Arun B. Nikumbh & Meenakshi V. Rathi	32
8	Situating Marathi Dalit Autobiographies	Dr. Vikas Raskar & A.D. Khandizod	38
9	Role of Green Technology in Entrepreneurship Development	Dr. Varsha Panbude	42
10	Being Away from Home: A Critical Study of Sense of an Exile in Agha Shahid Ali's Poetry	Dr. Ajay Deshmukh & Dr. Rajdeep Deshmukh	48
11	Representation of History in Chandra's 'Red Earth and Pouring Rain'	Mr. Rahul R. Gaikwad	53
12	The Hazardous Chemical Chlorosulphuric Acid Leakage and Explosion At Rajur Area Jalna (MH) : Role of Disaster Management	Dr. Anil Chaudhari	58
13	Growth and Distributional Study of Rural Houses in Pandharpur Tahsil, Dist. Solapur	Dr. Abhijit Pore	61
14	Laws to Protect Woman in Indian Society	Dr. Rajashree Malekar	68
15	Music and Murder in Ma Rainey's <i>Black Bottom</i>	Dr. K.T. Mahajan	73
16	Environment and Literature	Mr. Prakash Khade	75
17	Racism in Andre Brink's <i>Philida</i>	Syed Zahir Abbas & Mohammed Ahmeduddin	77
18	A Case Study of Watershed Development Area of Kadwanchi Village	Dr. Shivanand Jadhav	82
19	Identity and Gender Roles in Mahesh Dattani's 'Dance Like a Man'	Dr. Vaishali Deshmukh	87
20	Current Trends in Indian Economy	Dr. C. A. Dixit	90
21	Purpose of Death in the Novels of Hemingway	Dr. Abhay Mudgal	94
22	Women Entrepreneurs: Role and Challenges in India	Dr. V. S. Joshi	100
23	Consumer Awareness to Banking Services of Public Sector Banks in India	Dr. Raju Shinde & Kamlesh Vispute	104
24	The Thematic Study of Bapsi Sidhwa's <i>Ice-Candy Man</i>	Gangadhar Aaklod	108
25	The Tragic Tension in Eugene O'neill's Plays	Balasaheb Pawar	111
26	Conflict in Indian Culture	Dr. Arvindkumar Kamble	115
27	'Anna Bhau Sathe : A Prolific Novelist'	Mr. Madhukar Wankhede & Dr. Suvarna Shinde	117
28	Effect of Physical Exercise Activity on Psycho-Physiological Characteristics of Collegiate Level Sportsperson	Pankaj Yadav & Dr. Juzarsingh Siledar	121
29	Being Nowhere : Thematic Study of Alienation in Agha Shahid Ali's Poetry	Dr. Ajay Deshmukh, Dr. Rajdeep Deshmukh	124

A Case Study of Watershed Development Area of Kadwanchi Village

*Dr. Shivanand T. Jadhav

Assistant Professor,
Dept of Geography,
CSSAPM's Shri Sant Gajanan Mahavidyalaya, Kharda.
Tal. Jamkhed

Abstract:

Water is the life-blood of the environment, without water no living beings can survive. Water is used for agricultural, domestic, industrial, power generation and other various purposes. This paper presents one such case study where large amount of rainwater is possible to direct to recharge ground water resources. This paper summaries observations based on previous assessments of watershed development programme in developing rural village Kadwanchi. Kadwanchi is a small village located at distance of 16 kms from Jalna city in Maharashtra state. Watershed is a basic hydrologic unit and hydrologic and ecologic govern the quality of soil and water resources within watershed. The in-situ conservation measures in the form of field bonding and ex-situ through check dams complemented each other and improved both surface and ground water availability. The watershed is an important source of drinking water. Ideally, a protected watershed can provide water that is pure enough to drink without any additional treatment. To solve the problem of water kadwanchi village in Jalna district watershed has developed through various methods and that's why kadwanchi village has developed overall.

Key words: Watershed, impact assessment, sustainability, Watershed development area, Farm pond, Gully plugs

Introduction:

Marathwada Region, which is mainly located in the main drainage of Godavari River is facing severe drought. Actually, the region is facing the recurrent droughts with constant variations of rains and prolonged gaps. However, the water scarcity this area, especially in Jalna districts is altogether different from the famine of 1972 because we have indiscriminately siphoned the ground water and made no efforts to recharge it. Although, hundreds of tankers are deployed, the major problem is related to the source of water. Many urban areas like Jalna and several townships are facing severe water scarcity.

Watershed is defined as a geo-hydrological unit draining to a common point by a system of drains. All lands on earth are part of one watershed or other. Watershed is thus the land and water area, which contributes runoff to a common point. A watershed can be defined as the drainage basin or catchment area of a particular stream or river. Simply put, it refers to the area from where the water to a particular drainage system, like a river or stream, comes from. Watershed programmes aim at controlling degradation, conservation and development of natural resources and livelihood enhancement of the farmers and landless. Although watershed approach was known since long, it was only in 1983, when ICAR launched the Model Watershed Programme under the aegis of National Watershed Programme this programme focus on development of both arable and non-arable lands. Successes witnessed through model watersheds led to the launching of a National Watershed Development Programme for Rain fed

Areas. Watershed programmes has made significant progress in rain fed regions through increase in productivity, improvement in resource quality, diversification of production systems and generation of additional employment. Watershed programmes resulted in yield increase significantly across the Maharashtra and have shown a potential of 20 to 100% increase in the crop productivity from rain fed areas in addition to improving the natural resource-base and environmental benefits. Further, a majority of researchers agree that there is an increase in cropping intensity, household income, availability of fodder and ground water status as reported by Ralegan Siddhi of Maharashtra, Similarly, a number of studies have reported that economic impact of watershed development programmes accrue in terms of favorable benefit cost ratio

Significance of Watershed Area Delopment :

The problem of drinking water scarcity is growing day by day. One of the main reasons for this is the lack of planning and management of water resources. In agriculture dependent country like India, water plays key role in development of economic growth. Uncertainty in rainfall and poor socio-economic condition of the farmers prevent them from making heavy investments in agriculture. To save the crops from drought during rainy season and to meet the water needs of the post-rainy season crop, farmers resort to groundwater exploitation resulting in recession of groundwater levels due to inadequate groundwater recharging facilities. Present drought situation in Maharashtra is hydrological worse than in 1972. Construction of large dams, water intensive cropping patterns, neglect of local water systems and unaccountable water management are to blame for this unprecedented situation. A former planning commissioner agrees that large dams are not the solution to Maharashtra's water worries. In spite of acute water scarcity, Water business booms in drought-hit Marathwada as tanker owners transact Rs.6 million in water sales daily in Jalna town, Maharashtra.

Objectives

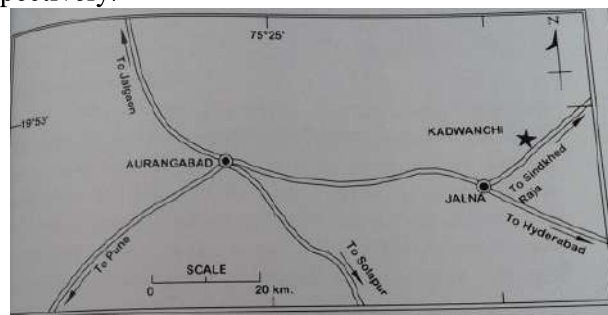
1. To control damaging runoff and degradation and thereby conservation of soil and water.
2. To enhance the ground water recharge.
3. To review the role of watershed area development programmers in solution of water problem

Hypothesis:

1. Through watershed development water scarcity problem has been solved up to great extent.
2. Watershed development helping in rural and agricultural development.

Study Area:

Kadwanchi watershed is situated between latitude $19^{\circ}53' N$ and longitude $76^{\circ}00' E$ of GP-33 watershed of Godavari Purna Watershed in Maharashtra, India. Kadwanchi watershed consists of three villages namely Kadwanchi, Waghrul and Nandapur with area 1607.64, 28.40 and 252.03 hectares respectively.

Methodology

Present research Study primary and secondary sources will be utilized for this watershed area. Secondary data is relied up on various schemes of Central and State rural development ministries report, guide line book, State and District Socio-economic commentaries, reports of various NGO who helping in watershed development, state and district agricultural development offices, guidance of water and agriculture experts, magazines, Articles of newspapers etc. The methodology adopted for the present area includes the collection of data by personal interviews, observation and discussion with local people' Through Questionnaires prepared and getting filled them by people.

Kadwanchi Watershed

Kadwanchi watershed area is bounded in the west, north & east, by a rather crescent shaped hill range, which extends from west to east. The village is located at the foot of the hill range, which runs in north-south direction. Therefore, the entire catchment area of the watershed lies main towards north and west. The total area of watershed is about 1607 Ha. And the Cultivable area lies towards north and south of the village. A major nala has its source in the north and runs towards south and crossing Jalna-Sinkhedraja road. Smaller tributaries feed this major nala. 9 large check dams across the major nala and 9 small check dams across tributaries. In addition to these a number of continuous contour trenches and gully plugs have been constructed at higher reaches. Z.P. Jalna has also constructed one K.T. Weir. The success of watershed led to the improvement in physical assets, individual farm houses and created an exemplary model of construction of internal roads to a length of 42 km by farmers themselves. The present study focuses on ex-post analysis after a gap of one decade to understand the various aspects of sustainability and their drivers for drawing lessons from the success of Kadwanchi watershed in Jalna district of Maharashtra State.

- **Village – Wise Area (ha)**

Description	Kadwanchi	Nandapur	Waghrul	Total
Irrigated cultivated area	167.89	0	0.25	174.14
Non-irrigated cultivated area	1153.65	11.64	28.52	1191.81
TOTAL GEOGRAPHIC AREA	1607.64	28.4	252.03	1888.07

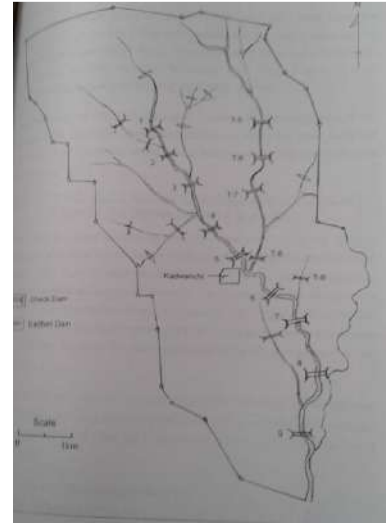
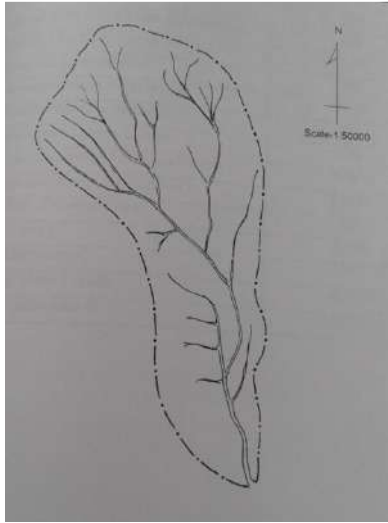
- **Drainage line treatment**

1	Gully plugs	3640 m	4250 Mt	Collecting the loose rubbles and constructed in designed form
2	Gabions	168 m	54 m	Constructed by loose rubbles in mesh wire.
3	Masonry gully plug (check weir)	10 Nos	10 Nos	Constructed in UCR by mason
4	Check dams	09 Nos	09 Nos	Constructed in plumb concrete
5	Repair of Nala Bund	09 Nos	11 Nos	Constructed spill way by U.C.R.

- **Land Use**

Before (1997-98)

After (2011-12)

✕

- **Land use pattern before and after the watershed Programme**
 (Area in ha.)

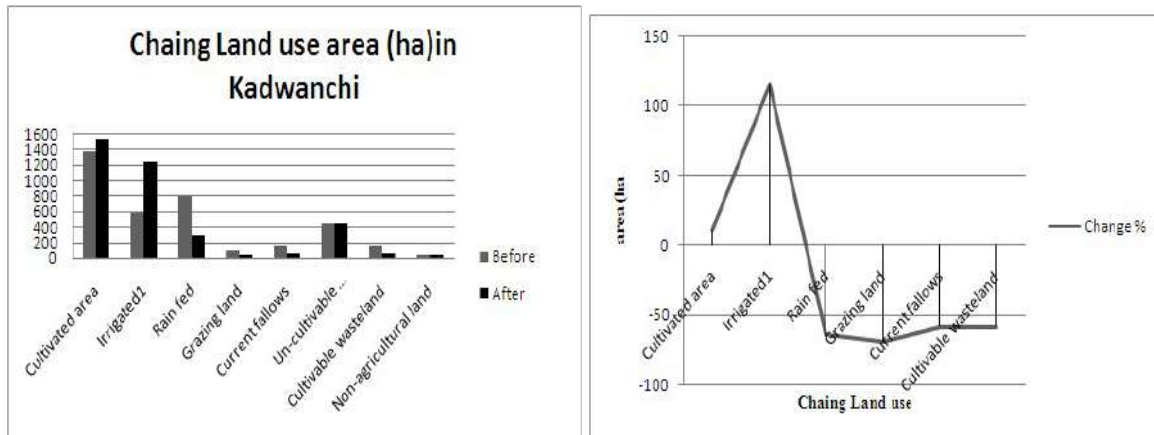
Land use	Before	After	% Change
Cultivated area	1366	1517	11
Irrigated l	572	1227	115
Rain fed	794	290	- 64
Forest area	-	-	-
Grazing land	102	32	- 69
Current fallows	147	62	-58
Un-cultivable wasteland	451	451	-
Cultivable wasteland	147	62	- 58
Non-agricultural land	36	36	-

Source: www.marathwadashetisahayyamandal.com

Impact of watershed programme was felt during second year of inception of programme in terms of change in land use planning by farmers, rise in water level as seen in wells because of soil conservation treatments. During later years of programme, impact was felt in terms of productivity and fertility of land, irrigation potential, adoption of new agricultural technologies regarding farming practices, irrigation, seed, fertilizers, marketing, group farming, and farm machineries. Marathwada Sheti Sahayya Mandal, A non-Government Voluntary Organization initiated extension activities from 1993 in small village Kadwanchi. Under Indo-German Watershed Development Program (IGWDP), the watershed activities have been carried out. Change in land use is spelled by increase in area under cultivation to 111%, seasonally irrigated two crops to 897 ha, perennial irrigation to 190%, vegetables 240%, decrease in fallow lands by 58%, increase in use of farm implements and 294 micro-irrigation sets are in use Two fold increase in crossbred cows and three-fold decrease in indigenous cows is observed due to increase in fodder availability by 1.5 times. Agriculture has shown a new avenue of small entrepreneurships like dairy industry, small processing units in the village which further spelt out employment to the village personnel's. The crop yield for pearl millet & grams is increased by 150% while area under cotton & wheat is increased from 199 to 347 and 28 to 99 hectare respectively. Area under horticulture is increased from 3 hectare to 198 hectare. As per Ground water Survey and Development Agency report 2007-08 the Kadwanchi is falls in the GP 33

watershed. This watershed fall in Semi-critical category, but Kadwanchi adjoining area 1888.7 of 9238 ha area GP 33 Watershed highly escaped from the water-scarcity, aptly called oasis of the desert.

Conclusion:

Watershed area development can bring about transformation of Kadwanchi village with increased per capita income and certain other measures like developing agro based industries, tourism center, naturopathy etc. by utilizing the available natural resources in best possible manner. Watershed management for Kadwanchi village will render the people self sustaining. This will also help to solve the present problem of overcrowding of the cities. Thus, finally conclude that, economical development of village people possible through watershed development programme. After construction of these structures, 11.35 m.cum. (71% of runoff) water to be recharged. There is satisfying requirement of village people. Also by inter-treading of crop production there is increase in income village people from agricultural activity

References:

- 1) Archana Mishra (2001). Watershed management. Authors Press, New Delhi.
- 2) Government of India. 1994. Guidelines for Watershed Development. New Delhi, India: Department of Land Resources, Ministry of Rural Development, Government of India.
- 3) Parikshit Ballabh. Modern Techniques in Watershed Management its use and effects. Cyber Tech Publication New Delhi.
- 4) Deshpande, R.S. Ratna Reddy. V. - Highlighted role of community in "participatory process in watershed management: A case study of Maharashtra", Agrotech Publishing Academy. Jaipur India
- 5) www.marathwadashetisahayyamandal.com

VOLUME No.68, ISSUE No.05, JANUARY-2020

ISSN (Online): 0474-9030

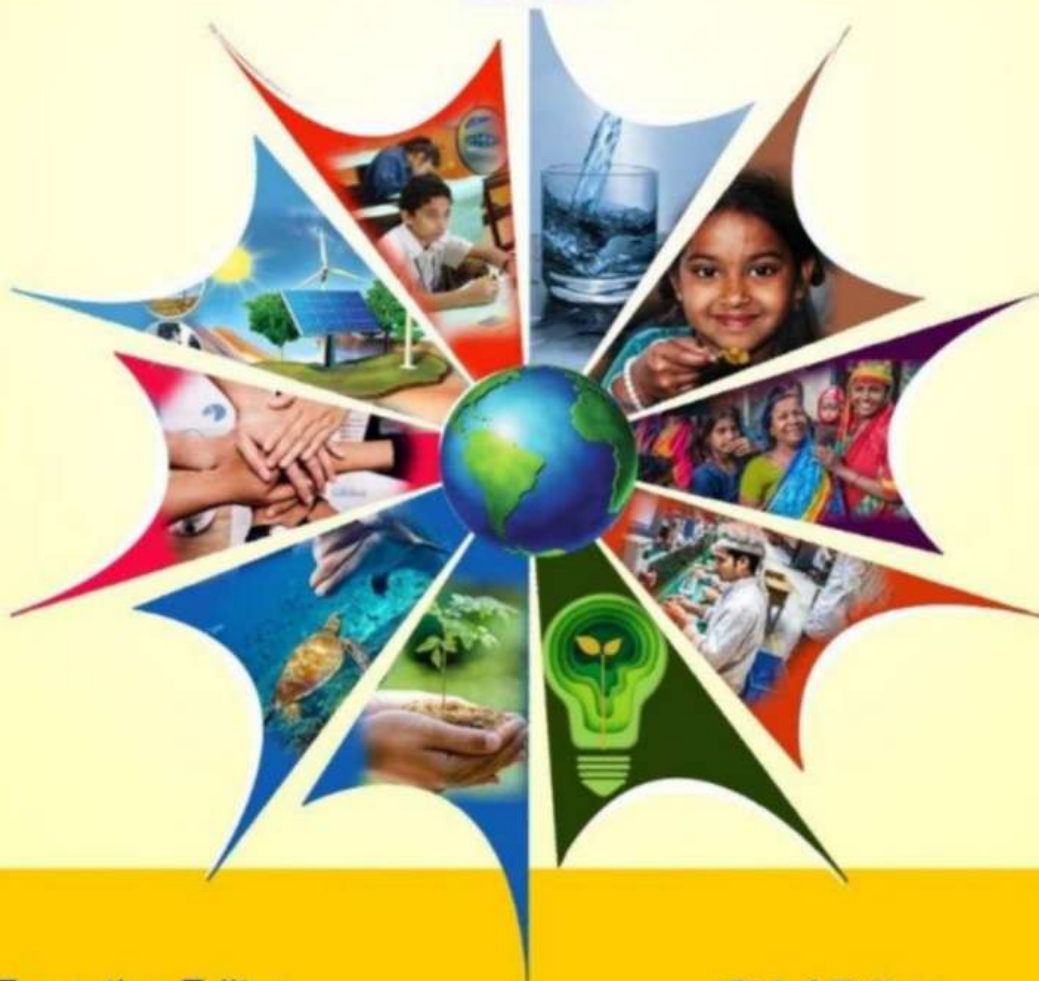
SDGS 2020
OUR HERITAGE

Impact Factor (2020): 6.8

UGC Care Listed, Multidisciplinary Journal for Research Publication
Special Issue on

Sustainable Development Goals

Executive Editor
Dr. Deepak M. Bharti

Chief Editor
Prin. Dr. Shivdas Z. Shirsath

Copyright © Authors 2020

OUR HERITAGE

ISSN (Online) : 0474-9030 Vol-68, Special Issue-5

Impact Factor (2020) - 6.8

Special Issue on "Sustainable Development Goals"

38	Sustainability and Chemical Fertilizers In India: A Reciprocal Analysis	Dr. Praveen K. Jadhav	198-203
39	Sustainable Development and Globalization: The Environmental Issues	Dr. Sanjay Raosheb Sawate	204-207
40	SDG and Condition of Deprived Sections in India	Dr. Ashok T. Borkar	208-211
41	Life Below Water	Dr. Deshpande Vilas Govindrao	212-214
42	Health Inequality in Indian Democracy and Child Health	Dr. Mohan Chougule	215-219
43	Studies on micro biota of seminal fluid of infertile male and its effect on sperm quality, in Nashik (Maharashtra).	Samidha Patil, Dr. Hamde Venkat	220-226
44	Clean Water and Sanitation	Dr. Deshpande Vilas Govindrao	227-230
45	A study of relation between self-concept and mental health among youth	Dr. S. H. Mohite	231-233
46	Importance of Water Literacy & Economic Development	Dr. Yogesh A. Patil	234-237
47	Social Security and Sustainable Development	Prof. Nandkumar Kuklare	238-242
48	Higher Education; Role in Nation Building and social reformation	Dr. Galphade Arjun Bhaurao	243-244
49	Contradiction of Gender equality in Indian perspective	Dr. Khiste Onkar Balkrishna	245-247
50	Gender Equality In India	Dr. Pandit Sambhaji Waghmare	248-251
51	Sustainable Development Goals And Present Scenario Of Poverty In India	Dr. Ashok B. Pawar	252-256
52	An overview of role of chemistry to accomplish sustainable development goals	Mr. Satish Y. Mane	257-260
53	Environmental Degradation & 'Green Politics': Goal(s) for sustainable Development	Dr. Suhel Samad Shaikh Dr. Shankar Ambadas Gavali	261-263
54	The Role of IQAC and Teachers in Quality Enhancement in Higher Education	Dr. Suhel Samad Shaikh Dr. Ajay Sahebrao Deshmukh	264-267
55	Conservation of Environment through Environmental Management System in Industries	Dr. Ravikiran Jaydeo Sawant, Mr. Ankush G. Padle	268-271
56	Gender Equality	Dr. Ragini Rajendra Padhye	272-275
57	Growth and Composition of Capital Receipts of Municipal Corporation	Dr. Sandeep Krishnat Raval	276-282
58	Gender and Social Gap in Higher Education in India	Dr. Sagar S. Kondekar	283-291
59	A Review of Parental Participation at Higher Education and Quality of Academic Performance	Prof. Sangita Kamble Dr. Surekha Ramrao Gaikwad	292-295

OUR HERITAGE

ISSN (Online) : 0474-9030 Vol-68, Special Issue-5
Impact Factor (2020) - 6.8
Special Issue on "Sustainable Development Goals"

Contradiction of Gender equality in Indian perspective

Dr. Khiste Onkar Balkrishna

Dept. of Economics,

Shri Sant Gajanan Mahavidyalaya, Kharda,

Tal. Jamkhed, Dist. Ahmednagar.

Email: dr.khisteob@gmail.com

Abstract

There are some indicators of women empowerment introduced by various National and international institutions and organizations like World Development Report (UNDP) use the G.D.I., as well as some indicators introduced by census like Male-Female ratio, Literacy rate of women, life expectancy of women, work participation rate etc. generally we consider that if literacy rate increases Male-Female ratio should increase there is a positive relationship between literacy rate and sex ratio. But unfortunately, different indicators indicate controversy among them. In this research paper discussed above mentioned state regarding gender equality.

Keywords: Census, Gender Equality, indicators of women development, Male-Female ratio, G.D.I

Introduction:

Naturally females are ½ of the human capital or society but unfortunately, we are ignored to them with different reasons like some miss understanding of traditions, culture, dominating of male etc. due to these reasons women are pushing on the back front. Many socialist, politicians, national international institutions which are taking efforts for the women empowerment and gender equality. Due to women empowerment movement women are freely breathing. As a human capital, women are playing a vital role in different sectors. But in the present scenario some indicators indicate contradiction.

Generally, we consider gender equality index is the indicator of women empowerment which is an indicator of the status of women in the society. Unfortunately, one side H.D.I and G.D.I are increasing (literacy rate, Life expectancy women's participation in work are increasing) with this side indicator is positive but simultaneously Male-Female ratio is very unequal that is very unsafe for the Human capital and future society. Because this is a very important phenomenon or socio-economic and demographic challenge of the country. Generally, when GDI increases it indicates women get a dignified respect from society as well as family. According to the economist when the difference between HDI and GDI goes to zero at that point we will achieve gender equality. HDI and GDI both concepts are complementary when both concepts give a positive result at this state we should get increasing Male-Female ratio. Male-Female ratio is related to the birth of girls and life expectancy of women. GDI is also an indicator of women empowerment. One side GDI is increasing but another side Male-Female ratio is decreasing which is the indicator of failure of GDI and women empowerment programme. And this is the controversy between GDI and Male-Female ratio because we always consider that, positive relationship between GDI, literacy rate and Male-Female ratio. These concepts are one of the parts of inclusive growth. Presently in the age of modernization above mentioned situation indicates women's have not dignity in the society. Without positive Male-Female ratio all things are meaningless.

According to the Human Development Report 2019 Value of India's gender inequality index was 0.501 with the rank of 122 out of 189 countries. GII indicates India is very back front of women empowerment. It indicates

OUR HERITAGE

ISSN (Online) : 0474-9030 Vol-68, Special Issue-5
Impact Factor (2020) - 6.8
Special Issue on "Sustainable Development Goals"

disparities in the area of reproductive health, Empowerment and labour force participation work value. Ramming from 0 to 1 the GII value is 0.671 indicts a higher degree of gender discrimination in India compared to other countries like China on 0.961, Pakistan on 0.747, Srilanka on 0.938 it is even higher then the global average 0.00000 according to HDR 2018. Value of India's HDI is 0.647with the rank 129out of 189countries. In the HDR 2019 it is increase with 0.009 But Male-Female ration is not satisfied.

Another side of research paper are finding out of relation between literacy rate and Male-Female ration. Generally, we consider increasing literacy rate promotes to improving Male-Female ration. But unfortunately, it not in fact.

Objectives of Research paper:

1. To study state of Sex ration in India in the perspective of India.
2. To find out relationship between Literacy rate and Male-Female ration.

Hypothesis:

1. Positive relationship between Literacy and Male-Female ration.
2. There is not significant relationship between GDI and Male-Female raion.

Data collection and methodology:

This research paper fully dependent on secondary data, for this paper used the census report, UNDP report, reference books...

For the research paper used the Analytical research methodology.

Literacy rate and Sex ration

Sr.no	Year	Literacy rate (%)			Male-Female ration
		Total	Male	Female	
1	1951	18.33	27.16	08.09	946
2	1961	28.30	40.40	15.35	941
3	1981	43.57	56.68	28.76	934
4	2001	64.64	75.26	53.67	933
5	2011	74.04	82.14	65.46	940

Source: Census of India 2011

In the above table in the year 1951 total literacy rate is 18.33 and Male, Female ration is 27.16 and 8.09 respectively. In the year of 2011 total literacy rate is 74.04 and Male, Female ration is 82.14 and 65.46 respectively. When we compare between year of 1951 and 2011 literacy rate is 18.33 and 74.04 respectively, another side Male Female Ration in the year of 195 and 2011 is 946 and 940 respectively.

OUR HERITAGE

ISSN (Online) : 0474-9030 Vol-68, Special Issue-5
Impact Factor (2020) - 6.8
Special Issue on "Sustainable Development Goals"

Literacy rate is increased but unfortunately Sex ration is decreased from 946 to 940. It is very less than per 1000 Male. we can effortlessly find there is no significant relation between.

The state of child sex ration is very critical in the year of 2001 and 2011 is 927 and 914 respectively. This condition is extremely unsafe for the future of society and human capital because after some years this age group will inter in normal sex ration it will create complications for the society as well as state of gender equality.

According to the ministry of health and family welfare government of India in the report of "Gender equality and women's empowerment in India" reported that, in the high-income group sex ratio was 856 per 1000 and child sex ration is 854! That's reason mentioned in the report that are "preference to son, Traditions, misused of medical facilities with the help of income, backward thinking etc."

Conclusions:

1. There is no relation between Male Female Ration and literacy rate, it affected by tradition, psychology etc.
2. HDI and GDI are increasing but Male-Female ration not satisfied.
3. In the family planning giving preference to small number of member and preference to son in the other words male dominating family this think divert to abortion of female so that Male Female ration is declining.
4. This state of Male Female ration is not indicator of gender equality.

Remedies:

1. Do not interfere in the natural Sex composition.
2. Society should emulation of bad tradition and wrong customs.
3. Government should strictly act without interfere of politics.
4. Government and non-government as well as people promote to women empowerment.

References

- [1] Gaurav Datta & Ashwani Mahajan, Magnetic Nanostructures, S. Chnad Publication, New Delhi (2015)
- [2] Human Development Report, Published for the United Nations Development Programme (UNDP (2019)
- [3] Gender equality and women's empowerment in India, Ministry of Health and Family Welfare Government of India(2006)
- [4] Census of India, office of the registrar general & census commissioner, India ministry of home affairs, government of India, new Delhi(2011)

At. Post. Limbaganesh, Tq. Dist. Beed Pin-431126 (Maharashtra)

Certificate Of Publication

This is to certify that the review board of our research journal accepted the research paper/article titled खर्डी या पर्वटिन् स्थळाचा भौगोलिक
उद्भिन्न of

Dr./Mr./Miss/Ms. Shivanand Tanajirao Jadhav

It is peer reviewed and published in the Issue 33 Vol. 11 in the month
of Jan - March 2020.

Thank you for sending your valuable writing for Vidyawarta Journal

Indexed (IJIF)

Impact Factor
7.041

Govt. of India,
Trade Marks Registry
Regd. No. 2611690

ISSN-2319 9318

Editor in Chief
Dr. Babu G. Gholap

MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318

विद्यावार्ता®

Peer Reviewed International Refereed Research Journal
Issue-33, Vol-11 January to March 2020

Editor

Dr. Bapu G. Gholap

www.vidyawarta.com

MAH/MUL/ 03051/2012

ISSN :2319 9318

Jan. To March 2020
Issue-33, Vol-11

Date of Publication
01 Mar. 2020

Editor

Dr. Bapu g. Gholap

(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

विद्येविना मति गेली, मतीविना नीति गेली
नीतिविना गति गेली, गतिविना वित्त गेले
वित्तविना शूद्र खचले, इतके अनर्थ एका अविद्येने केले

-महात्मा ज्योतीराव फुले

❖ विद्यावार्ता या आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक त्रैमासिकात व्यक्त झालेल्या मतांशी मालक, प्रकाशक, मुद्रक, संपादक सहमत असतीलच असे नाही. न्यायक्षेत्र:बीड

"Printed by: Harshwardhan Publication Pvt.Ltd. Published by Ghodke Archana Rajendra & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor Dr. Gholap Bapu Ganpat.

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

- 14) Gender Inequality in India - Problem And Solutions
Dr. K. B. Ojha, Hanumangarh ||66
- 15) Economic Impowerment Of Trial Women's Through Self Help Group ...
Purnima Kumari, Bihar ||70
- 16) Technology and changing cropping pattern in Satara District...
Dr. B. R. Shinde, Osmanabad ||76
- 17) An Overview Of Vat & Gst : It's Incidence & Relevance With Special...
Miss. Shobha Sarita Bhuinyan, Dr. M. P Srivastava ||79
- 18) Global Hunger Index Report 2019: Ground Reality In Global Food Security...
Dr. Rupali Srivastava, Jodhpur, Dr. Anuradha Sharma, Agra ||84
- 19) The Impact of ICTs In Library & Information services at Central library...
Reena Singh Tomar, Agra ||89
- 20) Ranking System For Higher Education : Status And Challenges...
Avtar jitsingh, Yogita Kamal, Indore ||94
- 21) भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील जव्हार तालुक्याचे योगदान आणि संस्थानाचे ...
डॉ. श्री. निळकंठ रामचंद्र व्यापारी, जि. ठाणे ||100
- 22) जागतिकीकरण आणि पर्यावरण
डॉ. वर्षा गंगणे, जि. गोंदिया ||103
- 23) हिंदुस्थानी संगीतातील ठुमरी या गीत प्रकाराचा उगम व इतिहास
डॉ. एन. एल. गोंडाणे, अकोला ||107
- 24) खर्डा या पर्यटन स्थळाचा भौगोलिक अभ्यास
प्रा. डॉ. शिवानंद तानाजीराव जाधव, खर्डा ||109
- 25) भारतीय शास्त्रीय संगीताचा प्रवास — स्वर ते राग
प्रशांत राजवर्धन, मुंबई ||113
- 26) स्वाभिमानी सम्पादक शोईब के समर्पण की सच्चाई—शहादत
डॉ. देविदास भिमराव जाधव, जि. नांदेड ||117
- 27) प्रेमचंद के उपन्यासों में गाँवों एवं शहरों के बीच आर्थिक रिश्ते
डॉ. अरुण घोरे, जि. अमरावती (महा.) ||119

डॉ. सुशिल चौबे यांचे मतानुसार लखनौ चे उस्ताद सादिक अली खॉ यांना ठूमरीचे निर्माते मानतात. परंतू ठूमरी हा गीत प्रकार यांच्या कार्याकाळाच्या पूर्वीच प्रचारात होता. कॅप्टन एन. ऑगस्टस विलर्ड ह्यांनी आपल्या ग्रंथात १८३४ मध्ये ठूमरीची चर्चा केली होती.

श्रीयूत कृष्णधन बॅनर्जी ने श्री क्षेत्र मोहन गोसामी यांच्या संगीत सार या ग्रंथात मीर्याशौरी ह्यांना ठूमरीचा निर्माता मानतात. परंतू शौरी हे टप्पा गीत प्रकाराचे जनक होते. व ठूमरी हा गीतप्रकार टप्पागीत प्रकाराच्या एकदम वेगळा असल्यामुळे ते ही जनक होते शक्य नाही. १७७५ ते १७९७ लखनौ १७९७ ते १८०३ च्या आत जयपूर महाराजा सवाई प्रतापसींह यांच्या काळात ठूमरीबाबत चर्चा आहे. मोहम्मद शहा रंगीले १६१९ ते १६४९ मध्ये ठूमरीची उल्लेख आढळतो व नियॉमत खॉ सदारंग यांचा कार्यकाळ व याने दिलेली ठूमरी पृ. क्र. ५५ तसेच १६७५ मध्ये देखील ठूमरीचा उल्लेख आहे. पृ. क्र. ५८.

निष्कर्ष :-

भारतात संगीत हे इश्वर उपासना व लोकरंजनाचे माध्यम होते. मानवाच्या जन्मापासूनच संगीत हे सोबत आलेले आहे. अगदी प्राचिन काळापासून मनुष्य हा संगीताचा भक्त आहे. तो संगीत प्रेमी आहे. मुळात मनुष्यप्राणी हा प्रयत्नशील आहे. नविन नविन काही करण्यातच तो स्वतःला धन्य समजतो. संगीताचा इतिहास हा प्राचिन आहे. संगीतामध्ये अनेक गितप्रकार हे परंपरेने चालत आलेले आहे. त्यातील काही गीत प्रकार कोणी निर्माण केलेत ह्या बाबत मतांचा थोडाफार फरक पडत आलेला आहे. ठूमरी ह्या गीत प्रकाराच्या निर्मिती बाबत अनेक मतमतांतरे आपणास दिसून आलेली आहे. परंतू हा गितप्रकार पूर्वी पासूनच कमी जास्त प्रमाणात प्रचारात होता. व त्याचा परंपरेने व काळाच्या ओघात प्रचार व प्रसार झालेला आहे. हे प्रामुख्याने म्हणावे लागेल.

संदर्भ ग्रंथ -

- १) ठूमरी की उत्पत्ती, विकास और शैलियाँ लेखक - शत्रुघ्न शुक्ल
- २) संगीत विशारद - वसंत हाथरस प्रकाशन
- ३) संगीत निबंधावली - हाथरस प्रकाशन

खर्डा या पर्यटन स्थळाचा भौगोलिक अभ्यास

प्रा. डॉ. शिवानंद तानाजीराव जाधव
सहाय्यक प्राध्यापक व विभाग प्रमुख, भूगोल विभाग,
श्री संत गजानन महाविद्यालय खर्डा

*****

सारांश: बालाघाट पर्वत रांगेच्या कुशीतवसलेले खर्डा हे कसबा असलेले ऐतिहासिक शहर व आजचे मोटेगाव (ग्रामपंचायती) असून गावामध्ये कापड, भांडी, सोने, अवजारे, कृषी उपयोगी सेवा सुविधा बरोबरच व्यापार मोठ्या प्रमाणात विकसित झालेला आहे. हे गाव शिर्डी-हैद्राबादमहामार्गावर असल्याने व आजूबाजूचा दर्या-डोंगरांचा प्रदेश असल्या कारणाने अवती-भवती असलेल्या वाड्या-वस्त्या व गावाचे मुख्य बाजारपेठेचे केंद्र आहे. गावाला ऐतिहासिक पार्श्वभूमी बरोबरच गावाच्या अवती-भवती असलेल्या अनेक आकर्षित केंद्रामुळे या गावाला पर्यटनस्थळ म्हणून ओळख निर्माण झालेली असून महाराष्ट्र शासनाने या पर्यटन स्थळाचा समावेश 'क' दर्जाच्या पर्यटन स्थळात केलेला आहे. गावाभवती असलेल्या पर्यटन स्थळांचा योग्य नियोजन पूर्वक विकास केला गेला तर भविष्यात या ठिकाणी पर्यटनाबरोबरच सेवा-सुविधांचा विकास होऊन स्थानिक लोकांना रोजगार प्राप्त होऊन आर्थिक विकासाबरोबरच ग्रामीण विकास साधता येईल.

बिजसंज्ञा: रणटेकडी, छत्री, गड, शिवमंदिर
प्रस्तावना: अहमदनगर जिल्ह्यात दक्षिणेस पूर्वभागात ऐतिहासिक खर्डा हे शहर वसलेले असून या भागातील निजामकालीन भुईकोट किल्ला, अनेक ऐतिहासिक मंदिरे, समाध्या यामुळे या प्रदेशाचा क दर्जाच्या पर्यटन स्थळामध्ये समावेश झालेला असून हे केंद्र पर्यटकांसाठी आकर्षणाचे केंद्र बनत चाललेले आहे. हैद्राबाद-शिर्डीमहामार्गावरूनच पैठण-पंढरपूर पालखी मार्गावरून

जाणाऱ्या असंख्य पर्यटकांना या पर्यटन स्थळांची सविस्तर माहिती मिळाल्यास निश्चितच पर्यटकांच्या संख्येत वाढ होऊन या प्रदेशामध्ये रोजगाराच्या संधी वाढून आर्थिक विकास होण्यास मदत होईल.

अभ्यासक्षेत्र : खर्डा हे पुरातन शहर व सध्या कालीन गाव अहमदनगर जिल्ह्याच्या दक्षिणेस जामखेड तालुक्यात उस्मानाबाद- बीड जिल्ह्याच्या सीमे जवळ कौतुका नदीच्या डाव्या तीरावर अश्वक्तावर व रेखावृत्तावर वसलेले असून गावाचे एकूण क्षेत्रफळ ११५ हेक्टर आहे. भौगोलिक दृष्टीत हा भूप्रदेश बालाघाटाच्या पर्वतीय प्रदेशात आठळतो. गावाच्या पूर्व भागात नागोबाचीवाडी, मुंगेवाडी, पश्चिमेस वाकी, लोणी, बाळगव्हाण, आनंदवाडी दक्षिणेस सातेफळ तर उत्तरेस गवळवाडी, गीतेवाडी पांढरेवाडीसह अनेक लहान लहान विखुरलेल्या वस्त्या आहेत गावाच्या उत्तरेस १.५ क्मी. मी. अंतरावर उस्मानाबाद जिल्ह्याची तर पूर्वेस १५ क्मी. मी. अंतरावर जातेगाव जवळ बीड जिल्ह्याची सीमा लाभते.

बालाघाटाच्या प्रदेशाचा भूभाग असल्याने हा प्रदेश पर्जन्यछायेच्या प्रदेशात मोडत असल्याने कमी पर्जन्य व उष्ण हवामान हे या प्रदेशाचे वैशिष्ट्य आहे त्यामुळे या प्रदेशात कृषी विकासाचा अभाव असल्याने आर्थिक विकासाचे साधन म्हणून पर्यटन विकासास बाब आहे. कारण गावाला ऐतिहासिक पार्श्वभूमी लाभलेली आहे व गावाच्या सभोवताली अनेक ऐतिहासिक, धार्मिक ठिकाणे पर्यटनाच्या दृष्टीने महत्वाची आहेत.

संशोधनाचे उद्देश्य:

१. पर्यटकांपर्यंत पर्यटन स्थळांची माहिती पोहचविणे.

२. शाश्वत विकासाच्या दृष्टीने पर्यटन स्थळांची माहिती मिळविणे.

संशोधन पद्धती: प्रस्तुत संशोधनलेखनासाठी प्राथमिक व दुय्यम माहिती खोलाचा वापर करण्यात आलेला असून प्राथमिक स्वरूपात प्रत्यक्षात पर्यटन स्थळांना भेटी देवून तेथील स्थानिक नागरीकांकडून अधिकाधिक माहिती मिळवण्याचा प्रयत्न करण्यात आला. दुय्यम स्वरूपात प्रकाशित विविध पुस्तके, लेख व संदर्भ ग्रंथाचा व इनसायक्लोपेडीया/संकेतस्थळांचा वापर

करण्यात आला.

विषय विवेचन:

छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या पत्नी राणी सईबाई यांच्या वंशजातील व धर्मवीर छत्रपती संभाजीराजे यांचे पुत्र व सातारा संस्थानाचे छत्रपती शाहू महाराजांचे सर लष्कर सुलतानराव निंबाळकर यांनी खर्डा या गावास वैभव प्राप्त करून दिल्याने या गावाचे खर्डा शहरात रुपांतर झाले. गावाच्या तिन्ही बाजूने डोंगराळ भाग असल्याने जणू गाव खड्ड्यामध्ये असल्याचे जाणवत असल्याने या गावास खर्डा नाव पडले असावे असा समज होता मात्र निंबाळकरांनी या गावाच्या सभोवताली असलेल्या बारा शिवमंदिरांमुळे या गावास शिवपट्टण हे नाव दिले. या ठिकाणाचा भुईकोट किल्ल्यामुळे व्यापारी शहर म्हणून नावा रूपाला आले होते मात्र इतिहास प्रसिध्द खर्डाच्या लढाई नंतर या शहरास उतरती कळा लागली असली तरी आज या ठिकाणी इतिहासाची आणि स्वाभिमानाची साक्ष देणारे अनेक ठिकाणे अस्तित्वात आहेत ज्यामध्ये भुईकोट किल्ला, निंबाळकरांची गढी, निंबाळकरांची छत्री, प्रत्यक्षात पुढ्याने ठिकाण रणटेकडी, पुरातन जागृत देवस्थाने, ग्रामदैवत कानिफनाथ मंदिर, ताकभातेचा वाडा, आधुनिक संत गीतेबाबा व संत सितारामबाबा यांचे समाधी स्थळ या सह अनेक ठिकाणे असून ही प्रेश्नियव पर्यटनाच्या दृष्टीने महत्वाची आहेत. या स्थळांची माहिती पर्यटकांपर्यंत पोहचविली गेल्यास पर्यटन विकासास मोठा वाव आहे.

निंबाळकरांची गढी: धर्मवीर छत्रपती संभाजीराजे यांचे पुत्र छत्रपती शाहू महाराजांनी सरलष्कर हैबतराव रणांगणावर पराक्रम गाजवताना धारातीर्था पडल्याने त्यांच्या शौर्याचा मान म्हणून त्यांचे पुत्र सुलतानराजांना सरलष्करी बरोबरच खर्डा हे गाव जहागीरदारी म्हणून दिल्याने कारभाराच्या दृष्टीने सुलतानराजे निंबाळकर खर्डा येथे राहण्यासाठी आले असता त्यांनी गावाच्या मध्यभागी उंच मातीचा चढाव करून अगदी भक्कम व मजबूत स्वरूपाच्या बांधकामाद्वारे निवासस्थान म्हणून गढीचे निर्मिती केले. काळाच्या ओघात दुखावलेल्या सुलतानराजेनी निजामशाही स्वीकारली होती कालांतराने गढीत असताना सुलतानराजे यांचे नातू हैबतराव मराठा

साम्राज्यात सामील होणार या शंकेनी हैबतराव व त्यांच्या नऊ पुत्रांचा निजाम सरदार माणिकदंडाने चारहजार सैनिकांसह हल्ला करून ठार केल्याने गढीचे वैभव लयास जावून आज ही गढी भग्नावस्थेत आहे. हैबतराव व त्यांच्या मुलांनी शौर्य गाजवत दिलेल्या बलिदानाचे ही गढी प्रतिक असून गढीची निगा न राखल्याने गढीचे बुरुज व भिंती ढासळत आहेत त्यामुळे दुरूनच या गढीच्या वैभवाची पाहणी करणे पर्यटकांसाठी सोयीचे ठरते.

खर्डा किल्ला: खर्डा शहराच्या दक्षिणेस सुलतानदुर्ग नावाचा भुईकोट किल्ला भौगोलिकदृष्ट्या १८०३७'५६" उत्तर अक्षवृत्त व ७५०२८'३२" रेखावृत्तावर समुद्रसपाटीपासून २.६० की.मी. उंचावर आहे. हा किल्ला सुलतानराजे निंबाळकर यांनी इ.स. मध्ये निजाम कालखंडात बांधलेला आहे. सर्वसाधारण तीन हेक्टर क्षेत्रात चौरसा कृती आकारातील या किल्याची तटबंदी मातीच्या भरावापासून मजबूत स्वरूपाची बांधलेली आहे. पूर्व दिशेत मुख्य दरवाजा असून समोरील भिंतीची लांबी सर्वसाधारण १०२ मी., दक्षिण बाजूची १०७ मी. पश्चिमेकडील १०० मी. तर उत्तरेकडील १०५ मी. लांबीची आहे. सुलतानराजेंनी किल्ल्याचे सोनुसिंगबैस या सरदाराची किल्लेदार म्हणून नियुक्ती केल्याने किल्ला सुरक्षित समजला जात असे. ११ मार्च १७७५ रोजी मराठे व निजामामध्ये जवळच असलेल्या रणटेकडी येथील युद्धातून निजाम सरदार पळून येवून किल्ल्याच्या आश्रयाला आला व युद्धात मराठ्यांचा विजय झाला. त्यानंतर मराठ्यांच्या गनिमीकाव्याच्या युद्धनीतीपुढे निजामाने १३ मार्च १६७५ ला शरणागतीपत्करून मराठ्यांशी तस केला. इतिहासात हा मराठ्यांचा शेवटचा विजय असल्याने ११ मार्च हा शौर्य दिन म्हणून साजरा केला जातो. किल्याच्या अंतर्गत भागात सध्यस्थितीस चीरेबंधी बारब, मज्जिद व तळघर पहावयास मिळते. स्थानिक जनतेच्या वतीने किल्यावर तोफ बसवण्यात आलेली आहे. किल्यावर १५ ऑगस्ट व २६ जानेवारी या राष्ट्रीय सणाच्या दिवशी स्थानिक प्रशासनाच्या वतीने शासकीय ध्वजवंदना करण्यात येते. किल्याचे सुशोभिकरण व मनोरंजनाच्या सेवा सुविधा उपलब्ध केल्यास पर्यटकांच्या संख्येत निश्चितच वाढ होईल.

निंबाळकर छत्री: सरलष्कर सुलतानराजे निंबाळकर यांनी तीनशे-चारशे वस्तीच्या खर्डा गावाचे रूप पालटून त्यांचे शहरात रुपांतर करत प्रसिद्ध बाजारपेठ म्हणून विकसित करताना शिवपट्टण म्हणून नामांकरण करत लोकांमध्ये भक्ती व शक्तीचा सुरेख संगम घडवून आणला. मराठा साम्राज्यामध्ये सुलतानराजे निंबाळकरांनी अनेक मोहिमा फत्ते करून साम्राज्यास बळकटी देण्याचे कार्य केलेले आहेत. मोगलांचा सरदार हुसेन अलीच्या फौजेवर असो की निजाम सरदार चंद्रसेन जाधव व मुहकमसिंह यांचा पाडाव, साखरखेड येथे पातशहाच्या फौजेचा पराभव व कर्नाटकातील मोहिमेत त्यांनी गाजवलेला पराक्रम आपणास एका शूर योद्ध्याचे दर्शन घडवते त्या बरोबरच त्यांनी केलेली देव, धर्माची सेवा आपणास सतत प्रेरणा द्यावी आहे. अशा या योद्ध्याची समाधी गावाच्या पूर्व भागात ओंमकारेश्वर या मंदिरा जवळ असून निंबाळकरांची छत्री म्हणून ओळखली जाते. समाधीचे चीरेबंधी बांधकाम आकर्षक असून येथे भेटी देणार्या पर्यटकांना शक्ती-भक्ती च्या पायी नतमस्तक होऊन कार्यास प्रेरणा मिळते.

श्री क्षेत्र सिताराम गड: खर्डा व पंचक्रोशी बरोबरच उस्मानाबाद, बीड, सोलापूर व अहमदनगर जिल्ह्यातील असंख्य गावात आधुनिक काळातील संत सिताराम बाबा उडेगावकर यांनी पायपीट करत आपल्या प्रवचनातून, मार्गदर्शनातून लोकांमध्ये प्रबोधन करत असत. त्यांनी अनेक गावात लोकसहभागातून ३०० पेक्षा अधिक मंदिरे उभारून लोकांना अध्यात्माची गोडी निर्माण केली. बाबांनी अनेक ठिकाणी अन्नदान करून लोकांमध्ये अन्नदान श्रेष्ठदान या विचाराची रुजवणूक करत आपल्या मार्गदर्शनातून नशामुक्ती करत भक्तीभाव रुजवला. पांडुरंगाच्या भक्तीपोटी त्यांनी पांडुरंगाला सोन्याचे लॉकीट अर्पण केले होते. पायी पालखी-दिंडीच्या माध्यमातून वारकरी संप्रदायाची पताका खांद्यावर वाहून आयुष्यभर दिन दलितांची, गरिबांची मदत केली अशा या संताचा देहांत दि. २६ ऑगस्ट, २०१४ रोजी झाला. हयातीत सिताराम बाबांनी गावाच्या उत्तरेस असलेल्या माळरानावरील श्री तुळजाभवानी व राशीनच्या जगदंबेचे जागृत पुरातन देवस्थान असलेल्या मंदिराचे जीर्णोद्धार केले होते तेथेच त्यांच्या संमतीने श्री सिताराम गडाची

स्थापना झाली तेथेच त्यांच्या समाधी स्थळी भव्य मंदिर उभारण्यात आलेले आहे. दैनंदिन पूजाअर्चा, आरती नियमित होत असते. त्याबरोबरच प्रत्येक एकादशीला पंचक्रोशीतील गावागावातून अनेक दिंड्य घेऊन भक्तजन येत असतात. गुरुपौर्णिमा, विजयादशमी, महाशिवरात्री, रामनवमी, कृष्णजन्माष्टमी, हनुमान जयंती, दत्त जयंती बरोबरच गुडीपाडव्याससदगुरूसिताराम बाबा जन्मोत्सव व पुण्यतिथी उत्सव निमित्त मोठ्या प्रमाणात कार्यक्रम राबवण्यात येतात अशा वेळी लाखो लोक श्री क्षेत्र सिताराम गडास भेट देत असतात.

बारा शिवमंदिर:

ग्रामदैवत कानिफनाथाची टेकडी: हिंदू—मुस्लीम ऐक्याचे प्रतिक म्हणून ग्रामदैवत कानिफनाथ टेकडीची ओळख असून टेकडीवरील मज्जीतीचे दर्शन घेण्यासाठी परिसरातील सर्व धर्माचे लोक एकत्र येतात. प्रत्येक वर्षी रंगपंचमीच्या दिवशी टेकडीच्या पायथ्याशी कानिफनाथाची यात्रा भरते हि यात्रा खर्डाची यात्रा म्हणून प्रसिद्ध आहे..

संत गीतेबाबा समाधी: खर्डा शहरालगत असलेल्या कानिफनाथ टेकडी जवळ वारकरी संप्रदायाचे पुरस्कर्ते या भागातील प्रसिद्ध संत गीतेबाबा यांची दुरावस्थेत समाधी आहे. संत गीतेबाबांनी खर्डा पंचक्रोशीतील दर्या—खोऱ्यात राहणार्या लोकांना भक्तीमार्गाला लावण्याचे महत्वाचे कार्य केलेले असून गीतेबाबांनी प्रवचन—कीर्तनाच्या माध्यमातून परिसरातील लोकांना विट्ठल भक्तीचा लळा लावला. ते लोकांना तुळशीमाळ बाळगायला सांगून नशामुक्तीसाठी मोलाचे कार्य केलेले आहेत. महाराष्ट्रातील प्रसिद्ध संत भगवान बाबा यांना सुद्धा संत गीतेबाबांनी तुळशीमाळघातल्याने त्यांना भगवान बाबांचे अध्यात्मिक गुरु म्हणून हि ओळखले जाते. परिसरात मोठ्या प्रमाणात गीतेबाबांना मानणारा वर्ग असून समाधी जीर्णोद्धारचे काम मोठ्या प्रमाणात सुरु आहे त्यामुळे खर्डा पर्यटनाचे एक केंद्र म्हणून श्री संत गीतेबाबासमाधीस्थळविकसित होत आहे.

निष्कर्ष: खर्डा शहराभोवती असलेल्या अनेक आकर्षित केंद्राची माहिती, त्याचा इतिहास लोकांपुढे पोहचविला हवा. त्या बरोबरच योग्य व्यवस्थापन व नियोजन साधून या स्थळांचा विकास साधला गेल्यास, मनोरंजनाची,

विरंगळ्याची व्यवस्था निर्माण झाल्यास हैद्राबाद—शिर्डी प्रवास करणाऱ्या पर्यटकांना हे पर्यटन केंद्र भुरळ घालून थांबायला भाग पाडल्यास या भागातील सेवा—युविधा बरोबरच रोजगारामध्ये मोठ्या प्रमाणात वाढ होऊन आर्थिक विकासाला चालना मिळेल.

संदर्भ:

1. K. Sajjan Lal (1939): 'The Battle of Kharda and its Significance', Proceedings of the Indian History Congress, Indian History Congress, Vol.3, pp. 1340-1359.
2. G.T. Kulkarni (1980): Battle of Kharda, Challenges and Responses, Deccan College Postgraduate and Research Institute, Pune.
3. राजेंद्र एकनाथ वाकचौरि(२०१५): श्री 'संत सीताराम अवतार कार्य', प्रकाशक— राजेंद्र एकनाथ वाकचौरि, नाशिक.
4. <https://fortsandtreks.blogspot.com/> (2015): A Historical fort Kharda is the main tourist attraction in Ahmednagar.
5. अशोक मारुती बांगर(२०१४): 'मराठ्यांची शेवटची विजयी शौर्यगाथा: खर्डा लढाई', उत्कर्ष प्रकाशन, पुणे—४
6. Varun Kumar(2018):Battle of Kharda: Last Victory of the Maratha Confederacy on Nizam of Hyderabad, Hindi Article, Roar media,
7. दैनिक लोकमत:<https://www.lokmat.com/ahmadnagar/kharda-fort-223-years-fighting-marathas-victory-victory/>(११ मार्च, २०१८)

□□□

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

ISO 9001:2008 QMS
ISBN / ISSN

AJANTA

ISSN - 2277 - 5730

Volume - IX, Issue - I, JANUARY - MARCH - 2020

Impact Factor - 6.399 (www.sjifactor.com)

Is Hereby Awarding This Certificate To

शेख मोहसीन इब्राहीम

In Recognition of the Publication of the Paper Entitled
रोजगारोन्मुख हिंदी

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal

Editor : Vinay S. Hatole

Ajanta Prakashan, Jaisingpura, Near University Gate, Aurangabad. (M.S.) 431 004 Mob. No. 9579260877,
Tel. No.: (0240) 2400877, ajanta5050@gmail.com, www.ajantaprakashan.com

Peer Reviewed Referred and
UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

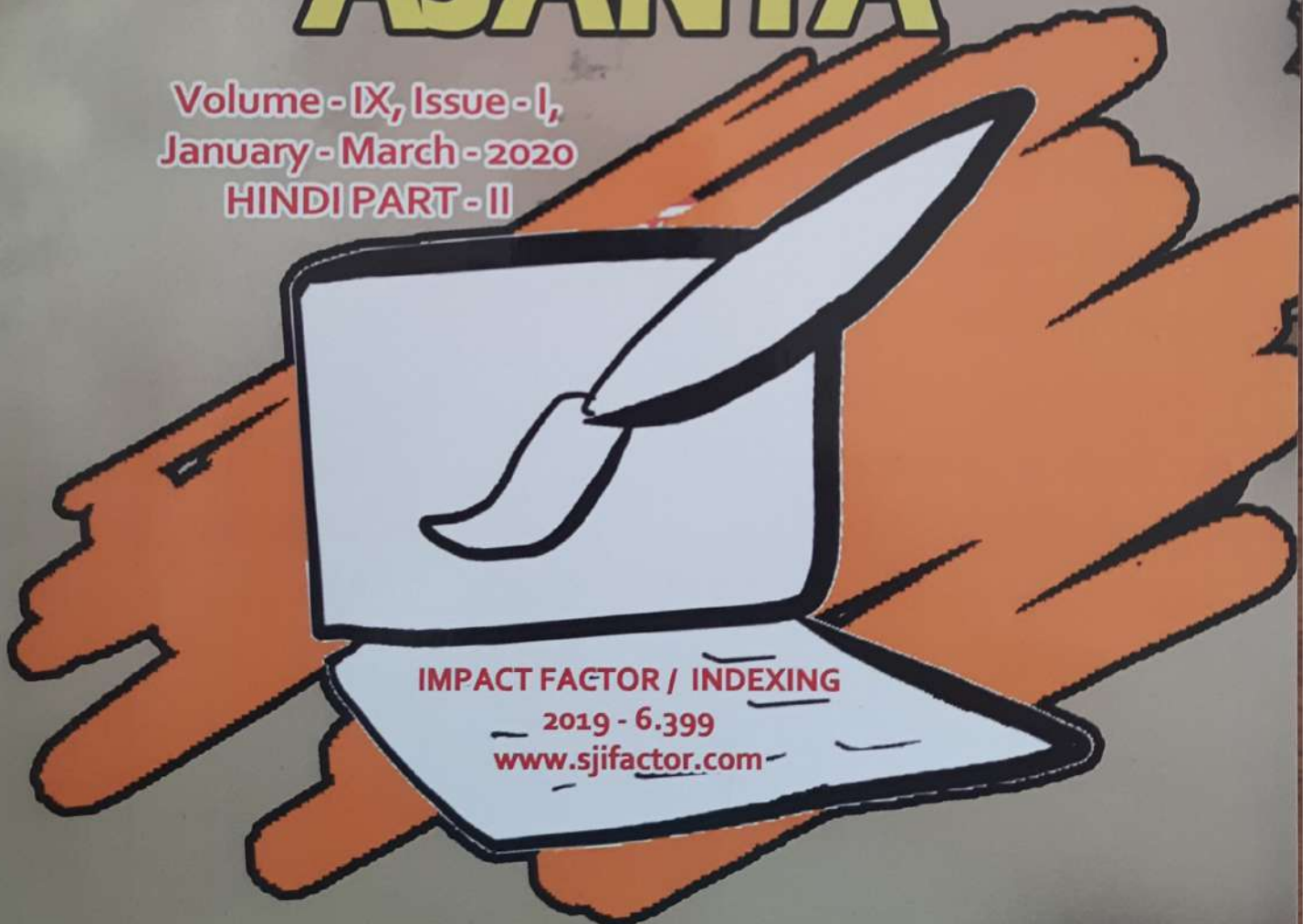

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - IX, Issue - I,
January - March - 2020
HINDI PART - II

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

Ajanta Prakashan

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - IX

Issue - I

January - March - 2020

HINDI PART - II

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole

M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan

Aurangabad. (M.S.)

CONTENTS OF HINDI PART - II

अ.क्र.	शोधालेख एवं शोधकर्ता	पृष्ठ क्र.
१३	विज्ञापन के क्षेत्र रंजना वामनराव बिरादार	५५-५८
१४	जनसंचार माध्यम और हिंदी प्रो. ए. जे. भेवले	५९-६२
१५	बैंकिंग क्षेत्र में हिंदी की आवश्यकता एवं अनुप्रयोग प्रो. डॉ. दीपक विनायकराव पवार	६३-६७
१६	नव इलेक्ट्रॉनिक माध्यम और हिंदी प्रा. डॉ. गजानन चव्हाण	६८-७२
१७	संगणक और हिंदी डॉ. शंकर रा. पजई	७३-७५
१८	जनसंचार माध्यमों में कम्प्यूटर का प्रयोग प्रो. डॉ. आबासाहेब राठोड	७६-७९
१९	अनुवाद के क्षेत्र में रोजगार और महत्व डॉ. एस. एस. उप्पे	८०-८१
२०	हिन्दी प्रचार-प्रसार में जन संचार माध्यमों की भूमिका डॉ. वंदन बापुराव जाधव	८२-८४
२१	भूमण्डलीकरण के परिदृश्य में हिंदी अनुवाद क्षेत्र के बढ़ते कदम डॉ. मोहन मुंजाभाऊ डमरे	८५-८९
२२	हिंदी भाषा और रोजगार प्रा. डॉ. विरनाथ पांडूरंग हुमनाबादे	९०-९२
२३	जनसंचार माध्यमों की हिन्दी प्रा. रऊफ इब्राहिम महंमद	९३-९६
२४	जनसंचार माध्यमों की हिंदी कविता दत्त चव्हाण	९७-१०१
२५	रोजगारोन्मुख हिंदी शेख मोहसीन इब्राहीम	१०२-१०४

२५. रोजगारोन्मुख हिंदी

श्रेष्ठ मोहसीन इब्राहीम

सहायक प्राध्यापक हिंदी, श्री. संत गजानन महाविद्यालय, खर्डा, ता. जामखेड, जि. अ. नगर।

शोध सारांश

शिक्षा व्यक्ति को आत्मनिर्भर बनाती है। आज हिंदी भाषा और साहित्य की शिक्षा लेकर हजारों छात्र स्नातक और स्नातकोत्तर पदवी पाकर महाविद्यालय और विश्वविद्यालय से बाहर निकलते जा रहे हैं। प्रश्न यह निर्माण होता है की हिंदी शिक्षा रोजगार की दृष्टि से उपयोगी है? हिंदी शिक्षा व्यक्ति को आत्मनिर्भर बनाने में सक्षम है? इस प्रश्न उत्तर है 'हां' हिंदी रोजगारोन्मुख है। हिंदी भारत की राष्ट्रभाषा है और बहुसंख्य लोग उसे बोलते और समझते हैं। आज कई तकनीकी क्षेत्रों में हिंदी के बल पर रोजगार मिलते नजर आ रहे हैं। विज्ञापन, अनुवाद, फिल्म, समाचारपत्र, कम्प्यूटर, प्रकाशन, आकाशवाणी, पत्रकारिता, मुद्रण, समालोचन ऐसे अनेक आयाम हैं जहाँ हिंदी भाषा की शिक्षा रोजगार निर्माण करने में कारगर साबित हुई है।

उद्देश

1. हिंदी के रोजगारोन्मुख आयामों को उदघाटित करना।
2. रोजगार निर्माण में हिंदी के योगदान को स्पष्ट कराना।
3. आत्मनिर्भर बनाने में हिंदी भाषा सक्षम है, इस बात को स्पष्ट करना।
4. हिंदी भाषा की शिक्षा लेने के लिए प्रेरित करना।

मुख्य बिंदू

1. अनुवाद।
2. विज्ञापन।
3. इलेक्ट्रॉनिक मीडिया और कम्प्यूटर।
4. फिल्म तथा प्रकाशन विभाग।
5. निष्कर्ष।

मानव मस्तिष्क के विकास को 'शिक्षा' कहा जाता है। शिक्षा मानव की संपूर्ण शक्तियों का प्राकृतिक प्रगतीशील विकास है। शिक्षा एक सजीव गतिशील प्रक्रिया है। शिक्षा का उद्देश्य छात्रों को बहुमुखी प्रतिभासंपन्न आत्मनिर्भर बनाना है। वेदों में कहा भी गया है "सा विद्या या विमुक्तये" अर्थात् विद्या मुक्ति प्राप्त करने का साधन है। फिर जरूरतों के बदलने और समाज के विकास के साथ आई जटिलताओं के कारण शिक्षा के उद्देश्य भी बदलते गए। अंग्रेजी शिक्षा में शिक्षा पद्धती में बहुत से परिवर्तन किये गये और शिक्षा का प्रमुख उद्देश्य नौकरी पाना हो गया।

हिंदी भारत की राष्ट्रभाषा है। देश के बहुत से राज्यों की राजभाषा हिंदी है और अधिकांश जनता हिंदी बोलती और समझती है। हिंदी का क्षेत्र व्यापक है और वह अधिकांश लोगों की आवश्यकताओं की पूर्ति का साधन बन गयी है। आज वैश्वीकरण एवं ग्लोबलाइजेशन के कारण विश्व का रूपांतर 'वैश्विक गाँव' के रूप में हो रहा है।

। हवाईजहाज, मोबाइल, इंटरनेट, ई-मेल, विडीओ कॉल आदि के कारण विश्व एक छोटे से गाँव की तरह लगने लगा है। अंग्रेजी विश्व की प्रमुख भाषा है। विज्ञान और तंत्रज्ञान की अधिकांश पुस्तकें अंग्रेजी में हैं। आज जहाँ हर व्यक्ति तकनीकी शिक्षा लेकर रोजगार प्राप्त करना चाहता है, वहाँ भाषा और साहित्य के अध्ययन पर प्रश्नचिन्ह उपस्थित होना कोई अचरज की बात नहीं है। हिंदी का ज्ञान पाकर आत्मनिर्भर बना जा सकता है। रोजगार उपलब्ध कराने में हिंदी कितनी सक्षम है ?

आज कम्प्यूटर के सॉफ्टवेयर हिंदी में बनाए जा रहे हैं। विज्ञान और तंत्रज्ञान की बहुत सी पुस्तकें हिंदी में उपलब्ध हैं। अनुवाद, इलेक्ट्रॉनिक मीडिया, प्रकाशन विभाग, विज्ञापण, बैंकिंग, रेल्वे, समाचार पत्र, आकाशवाणी आदि ऐसे अनेक क्षेत्र हैं, जहाँ हिंदी शिक्षा कारगर साबित हुई है। इन क्षेत्रों में हिंदी के ज्ञान के आधार पर रोजगार के बहुत से अवसर उपलब्ध हो जाते हैं।

अनुवाद

विश्व में अनेक भाषाएँ बोली जाती हैं। उन भाषाओं में आपसी संबंध स्थापित करने तथा अन्य भाषाओं में रचित साहित्य, विज्ञान एवं तंत्रज्ञान से संबंधित चिंतन को समझने का माध्यम है 'अनुवाद'। किसी भाषा में कही या लिखी गयी बात का दूसरी भाषा में सार्थक परिवर्तन अनुवाद है। अनुवाद का कार्य प्राचीन समय से चल रहा है। 'वाद' का अर्थ है कहने की क्रिया। 'वाद' में 'अनु' उपसर्ग जोड़कर 'अनुवाद' शब्द बना। अनुवाद शब्द अंग्रेजी के ट्रांसलेशन शब्द का पर्यायी शब्द है, जिसका अर्थ है 'प्रस्तुत करना'। जे.सी. कॅटपोर्ट के अनुसार, "अनुवाद एक भाषा के पाठ्यपरक उपादानों का दूसरी भाषा के रूप में समतुल्यता के सिद्धांत के आधार पर प्रतिस्थापन है।"¹ सम्युअल जॉन्सन के अनुसार, "अनुवाद मूल भावों की रक्षा करते हुए उसे दूसरी भाषा में बदल देना है।"² अर्थात् अर्थ को बनाए रखते हुए अन्य भाषा में अंतरण करने की कला ही अनुवाद है।

वर्तमान समय में अनुवाद का महत्व बढ़ता जा रहा है। भारत जैसे बहुभाषिक राज्य में अनुवाद का महत्व बहुत अधिक है। भारत में अनेक भाषाएँ हैं। इन भाषाओं में रचित साहित्य, विज्ञान एवं तंत्रज्ञान से संबंधित पुस्तकों को दूसरी भाषा में अनुवाद करके ज्ञान प्रचार प्रसार किया जा सकता है।

अन्य भाषा में रचित विज्ञान एवं तंत्रज्ञान से संबंधित पुस्तकों को हिंदी भाषा में अनुवाद करना तथा हिंदी की पुस्तकों का अन्य भाषा में अनुवाद करने की मांग दिन-ब-दिन बढ़ती जा रही है। आज के समय ऐसे अनेक विषय हैं जिनकी पुस्तकें दुर्लभ हैं। ऐसे समय ऐसे विषयों पर अन्य भाषाओं में रचित ज्ञान का अनुवाद किया जा सकता है। साथ ही इन पुस्तकों की बड़ी मात्रा में विक्री कर धन कमाया जा सकता है।

भारत बहुभाषिक राष्ट्र होने के कारण अनेक राज्यों को प्रशासकीय कार्यों में अनुवादक की आवश्यकता महसूस होती है, इसलिए हिंदी के साथ अन्य भाषाओं का ज्ञान और अनुवाद रोजगार निर्माण कर सकता है।

विज्ञापण

आज का युग 'विज्ञापण' का युग है। आज विज्ञापण किये बिना कोई वस्तु नहीं बिकती, इसलिए हर कंपनी अपने वस्तु का विज्ञापण करते हुए नजर आती है। तेल, साबूण, शैम्पू, बर्तन का साबूण, फॅन, सायकल, मोटार, टुथपेस्ट, फर्निचर, कुलर, फिज, पावडर, किम, इतना ही नहीं खाने पीने की चीजों का विज्ञापण भी टि.वी. चॅनेलों, समाचार पत्रों में दिखाई देता है। छोटी सी सुई लेकर बड़ी-बड़ी मशीनों का विज्ञापण हमें दिखाई देती है।

आज हर प्रोडक्ट की कंपनी अलग – अलग और नये तरीके से विज्ञापण बनाकर ग्राहक को अपने प्रोडक्ट की ओर आकर्षित करना चाहती है । देश की अधिकांश जनता हिंदी भाषिक और हिंदी समझने वाली है । इसलिए विज्ञापण का महत्व और अधिक बढ़ गया है । ऐसे समय में विज्ञापण की कला अवगत करके हिंदी विज्ञापण क्षेत्र में रोजगार उपलब्ध हो सकता है ।

इलेक्ट्रॉनिक मीडिया और कम्प्युटर

भारत में हिंदी न्यूज चैनलों की संख्या बहुत अधिक है जो चौबीस घंटे हिंदी समाचार को प्रदर्शित करते हैं । इलेक्ट्रॉनिक मीडिया से संबंधित हिंदी भाषा का ज्ञान इस क्षेत्र में रोजगार उपलब्ध करा सकता है । साथ ही समाचार पत्र और आकाशवाणी विभाग में भी हिंदी का ज्ञान रोजगार उपलब्ध करा सकता है ।

“कम्प्युटर ऐसी इलेक्ट्रॉनिक युक्ति है, जो दिये गये निर्देशन समूह के आधार पर सूचना को संसाधित करती है ।”⁴ इसलिए कम्प्युटर का महत्व बढ़ता जा रहा है । कम्प्युटर के अधिकांश प्रोग्राम और की-बोर्ड हिंदी में बनाये गये हैं । किंतु इनकी संख्या बहुत कम है । इसलिए कम्प्युटर के क्षेत्र में बड़ी संख्या में रोजगार की संधियों हैं । साथ ही टंकलेखन की कला अवगत करके जॉब वर्क का कार्य किया जा सकता है ।

फिल्म तथा प्रकाशन विभाग

हिंदी फिल्म और सीरीयल ने हिंदी को घर – घर पहुँचाने का काम किया है । भारतीय जनमानस पर हिंदी फीचर फिल्म और सीरीयलों का बहुत गहरा प्रभाव पडा है । भारत में अन्य भाषा की तुलना में हिंदी फिल्मों की मांग और लोकप्रियता अधिक है । हिंदी फिल्म और सीरीयल के क्षेत्र में स्टोरी राईटर, अभिनेता, डायलॉग राईटर, दिग्दर्शक, गीतलेखक आदि के लिए विपुल मात्रा में संधियों हैं । साथ ही प्रकाशन विभाग में टंकक, मुद्रक तथा हिंदी भाषा तज्ञ आदि जैसे पदों के लिए हिंदी का ज्ञान उपयोगी है ।

साथ ही मोबाइल सिम की कंपनी में कस्टमर केअर, शिक्षा विभाग में हिंदी अध्यापक, प्रोफेसर, हिंदी तज्ञ बैंक, रेल्वे विभाग, प्रशासकीय नौकरीयों में हिंदी भाषा का ज्ञान और अभ्यास रोजगार उपलब्ध करा सकता है ।

निष्कर्ष

आज अनेक क्षेत्रों में हिंदी भाषा के अध्ययन द्वारा आसानी से रोजगार उपलब्ध हो सकता है । अनुवाद, विज्ञापण, इलेक्ट्रॉनिक मीडिया, कम्प्युटर प्रोग्राम, मोबाइल सिम कंपनी, समाचार पत्र, फिल्म, सीरीयल, नाटक, आकाशवाणी, प्रशासकीय नौकरीयों के साथ – साथ छोटे बड़े व्यापारों में भी हिंदी भाषा का ज्ञान कारगर साबित हुआ है । अंतः हिंदी भाषा रोजगारोन्मुख है, ऐसा कहना अनुचित नहीं होगा ।

संदर्भ संकेत

1. श्रेष्ठ हिंदी निबंध – शशि शर्मा प्रभा, प. सं. 80
2. Prakashblog-google.blogspot.com
3. Prakashblog-google.blogspot.com
4. प्रवियोगिता साहित्य सीरिज-प्रश्नपत्र –1 शिक्षण एवं शोध अभियोग्यता प.सं. 202